

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Факультет педагогіки і психології
Кафедра психології розвитку та консультування

Кваліфікаційна робота
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ
У СТАРШОКЛАСНИКІВ

Спеціальність 053 Психологія
ОПП «Психологія»

Здобувачки першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти, групи П-45
Бай Любові Іванівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат психологічних наук, доцент
Чіп Руслана Степанівна

РЕЦЕЗЕНТ:
практичний психолог
Озернянського ліцею
Тернопільського району
Тернопільської області
Слиш Христина

АНОТАЦІЯ

Бай Л. І. Психологічні особливості розвитку лідерських якостей у старшокласників. Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» зі спеціальності 053 Психологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2026.

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми формування лідерських якостей у старшокласників, розглянуто основні психологічні підходи до вивчення лідерства, уточнено сутність і структуру лідерських якостей та визначено психологічні умови їх розвитку. Представлено організацію, методи та результати емпіричного дослідження лідерських якостей у старшокласників за допомогою методик Т. Елерса, Є. Жарікова та Є. Крушельницького, а також А. О. Реана. Проаналізовано та інтерпретовано рівні мотивації до успіху, сформованості лідерських якостей, виявлено потенціал до розвитку лідерства та зафіксовано окремі труднощі досліджуваних. Обґрунтовано та розроблено тренінгово-розвивальну психологічну програму розвитку лідерських якостей, що охоплює чотири змістові модулі (вісім занять). Сформульовано практичні рекомендації щодо розвитку лідерських якостей у старшокласників для психологів, педагогів і класних керівників.

Ключові слова: лідерство, лідерські якості, старшокласники, мотивація до успіху, боязнь невдач, психологічна програма розвитку, комунікативна компетентність, особистісний розвиток.

ABSTRACT

Bai L. I. Development of Leadership Qualities in Upper Secondary School Students: Psychological Features. Bachelor's thesis for the BA degree in the specialty 053 Psychology. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Ternopil, 2026.

In the bachelor's thesis, a theoretical and methodological analysis of the problem of developing leadership qualities in senior high school students was carried out, the main psychological approaches to the study of leadership were examined, the essence and structure of leadership qualities were clarified, and the psychological conditions for their development were identified. The organization, methods, and results of the empirical study of leadership qualities in senior high school students using the methods of T. Ehlers, Ye. Zharikov, Ye. Krushelnytskyi, and A. O. Rean were presented. The levels of motivation for success and leadership qualities development were analyzed and interpreted, the potential for leadership development was revealed, and certain difficulties of the respondents were identified. A training and developmental psychological program for leadership qualities development, encompassing four content modules (eight sessions), was substantiated and designed. Practical recommendations for the development of leadership qualities in senior high school students were formulated for psychologists, teachers, and class supervisors.

Keywords: leadership, leadership qualities, senior high school students, motivation for success, fear of failure, psychological development program, communicative competence, personal development.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТАРШОКЛАСНИКІВ	
1.1. Психологічний аналіз підходів до вивчення проблеми лідерства.....	6
1.2. Сутність і структура лідерських якостей.....	14
1.3. Психологічні особливості розвитку лідерства у старшокласників.....	19
1.4. Психологічні умови розвитку лідерських якостей.....	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТАРШОКЛАСНИКІВ	
2.1. Організація та методи дослідження лідерських якостей	32
2.2. Характеристика вибірки дослідження.....	39
2.3. Аналіз та інтерпретація результатів	40
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТАРШОКЛАСНИКІВ	
3.1. Обґрунтування програми розвитку лідерських якостей у старшокласників	54
3.2. Зміст та етапи реалізації програми.....	58
3.3. Практичні рекомендації.....	63
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема лідерства в умовах сучасного суспільства, яке динамічно трансформується під впливом соціальних, культурних і технологічних змін, посідає важливе місце в сучасній психологічній науці. Її наукова значущість зумовлена зростанням суспільної потреби в ініціативних, відповідальних і креативних особистостях, здатних до самостійного прийняття рішень, ефективної взаємодії з іншими, взяття на себе відповідальності та конструктивного впливу в умовах невизначеності. У цьому контексті лідер постає не лише як організатор спільної діяльності, а й як носій активної соціальної позиції, здатний ініціювати зміни, підтримувати співпрацю, сприяти досягненню спільної мети та впливати на розвиток групи.

Проблематика лідерства знайшла широке відображення у працях як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Різні аспекти цього явища висвітлено у дослідженнях М. Вудкока, М. Герзона, Д. Гоулмана, Р. Л. Дафта, Д. Френсіса, Р. Ділтса, а також українських учених Т. В. Гури, С. А. Калашнікової, Л. М. Карамушки, І. М. Стюлі, О. Г. Романовського, Л. М. Сергєєвої, Л. І. Скібіцької, В. О. Татенка та інших. У цих працях проаналізовано психологічні механізми лідерства, типології лідерських стилів, особливості управлінської взаємодії, значення емоційного інтелекту, а також роль особистості у формуванні групової динаміки. Особливої уваги потребує вивчення лідерства у старшому шкільному віці, оскільки саме цей період є важливим етапом особистісного становлення. У ранньому юнацькому віці інтенсивно розвиваються самосвідомість, рефлексія, здатність до самовизначення, посилюється прагнення до самоствердження, соціального визнання та самореалізації. Старшокласники активно вибудовують власну позицію в системі міжособистісних відносин, прагнуть посісти значуще місце в колективі, виявляти ініціативу, впливати на однолітків і брати участь у спільній діяльності. Саме тому розвиток лідерських якостей у цьому віці є важливою умовою формування соціальної зрілості, відповідальності, здатності до конструктивної взаємодії та активної життєвої позиції.

Психологічні аспекти розвитку лідерських якостей, мотиваційні чинники лідерської поведінки та умови формування лідерського потенціалу учнівської молоді висвітлено у працях Д. В. Алфімова, Л. І. Ткаченко, Н. Сушик, Т. Ю. Куниці, С. Іщенко, Р. Колодія, І. Д. Краснощок та інших. Їхні дослідження дають змогу розглядати лідерські якості як результат особистісного розвитку, що формується під впливом соціалізації, навчання, міжособистісної взаємодії та участі у значущих видах діяльності.

Об’єкт дослідження — процес розвитку особистості старшокласників у шкільному освітньому середовищі.

Предмет дослідження — психологічні особливості розвитку лідерських якостей у старшокласників.

Мета дослідження полягає в аналізі психологічних особливостей розвитку лідерських якостей у старшокласників та визначенні чинників їх формування.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішувалися такі **завдання**:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми лідерства у вітчизняній та зарубіжній психології.
2. Визначити сутність і структуру лідерських якостей як цілісного психологічного утворення.
3. Проаналізувати психологічні особливості розвитку лідерських якостей у старшокласників.
4. Охарактеризувати психологічні умови розвитку лідерських якостей.
5. Провести емпіричне дослідження рівня розвитку лідерських якостей у старшокласників.
6. Здійснити аналіз та інтерпретацію отриманих результатів.
7. Розробити психологічну програму та сформулювати практичні щодо розвитку лідерських якостей у старшому шкільному віці.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що розвиток лідерських якостей у старшокласників є більш ефективним за умов створення сприятливого соціально-психологічного середовища, цілеспрямованого психологічного супроводу, розвитку мотивації досягнення, комунікативної компетентності та

залучення учнів до активної спільної діяльності, що стимулює ініціативність, відповідальність і здатність до організації групової взаємодії.

Для розв'язання поставлених завдань і досягнення мети використано комплекс методів наукового дослідження: *теоретичні*: аналіз, узагальнення, систематизація психолого-педагогічної літератури, що дозволило визначити теоретичні засади дослідження та сформулювати основні висновки; *емпіричні*: тестування, констатувальний експеримент. Для проведення дослідження було використано методики діагностики: методика «Діагностика мотивації до успіху» Т. Елерса, методика «Діагностика лідерських якостей» Є. Жарікова та Є. Крушельницького, методика «Діагностика мотивації до успіху та боязні невдач» А. О. Реана.

Теоретичне значення роботи полягає в уточненні наукових уявлень про структуру лідерських якостей у старшокласників та психологічні умови їх розвитку, що дозволяє поглибити розуміння взаємодії мотиваційних, емоційно-вольових, комунікативних і організаторських компонентів особистості у старшому шкільному віці.

Практичне значення роботи полягає в можливості використання отриманих результатів практичними психологами, педагогами, класними керівниками та педагогами-організаторами для розробки та впровадження програм розвитку лідерського потенціалу учнів. Запропонована психологічна програма може застосовуватися в умовах закладів загальної середньої освіти для стимулювання розвитку ініціативності, відповідальності та комунікативної активності старшокласників.

Експериментальна вибірка та база дослідження. Дослідження проведено на вибірці з 44 учнів Ліцею № 113 м. Києва. До участі було залучено старшокласників віком 15–16 років. Серед них 28 юнаків (63,6%) та 16 дівчат (36,4%). Дослідження виконано на базі Ліцею № 113 м. Києва.

Структура та обсяг роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Психологічний аналіз підходів до вивчення проблеми лідерства

Проблематика лідерства тривалий час перебуває в центрі наукової уваги, що зумовлено її значущістю для осмислення механізмів соціальної взаємодії, особистісного становлення та організації колективної діяльності. В умовах сучасних суспільних трансформацій інтерес до цієї тематики посилюється, оскільки зростає потреба у формуванні особистостей, здатних брати на себе відповідальність, впливати на інших, ініціювати спільну діяльність і забезпечувати досягнення групових цілей. У зв'язку з цим вивчення природи лідерства та особливостей розвитку лідерських якостей набуває особливого значення в психологічному й педагогічному дискурсі.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що осмислення феномену лідерства має тривалу історію. Його ідейні витoki простежуються ще в античній та класичній філософській традиції, де Платон, Арістотель, Конфуцій, Нікколо Макіавеллі по-різному визначали природу особистості, здатної вести за собою інших, акцентуючи увагу на моральних, інтелектуальних і практичних передумовах її впливу. Водночас як самостійна наукова проблема лідерство почало оформлюватися значно пізніше. Наприкінці XIX — на початку XX століття відповідні поняття увійшли до наукового обігу переважно в межах політичного та економічного знання [1; 2, с. 244]. Подальше розширення наукового бачення цього явища пов'язане з розвитком соціальної психології, зокрема з дослідженнями школи К. Левіна, у межах якої в 1930-х роках було започатковано системне вивчення моделей лідерства, стилів впливу та особливостей групової динаміки.

Розкриття сутності проблеми розвитку лідерських якостей особистості потребує передусім чіткого визначення базових понять «лідер» і «лідерство»,

оскільки саме понятійний апарат задає методологічні межі аналізу й визначає підходи до розв'язання психологічних та педагогічних завдань. У психолого-педагогічній літературі ці терміни представлені різними трактуваннями, що відображає складність і багатовимірність самого явища. У довідкових виданнях лідер (від англ. leader — той, хто веде) визначається як особистість, яка користується найвищим авторитетом у колективі, справляє вплив на його членів і посідає провідне становище серед інших [3, с. 154; 4; 5].

Цікаво, що кожна наука інтерпретує це поняття по-своєму. Наприклад, у філософії термін «лідер» трактується радше однобічно: як найавторитетніший член спільноти, здатний відігравати провідну роль у політичному, моральному чи соціальному житті. При цьому, зауважують І. Коротець, Л. Штомпель, О. Штомпель, справжній авторитет лідера, як правило, має неформальний характер і виникає стихійно, без зовнішнього нав'язування [6].

Першими, хто системно звернувся до вивчення феномену лідерства, були такі вчені, як З. Фрейд, К. Левін, У. Бенніс, С. Кілбоурн, Г. Юкл та інші. Їхні роботи стали підґрунтям для численних досліджень у галузі соціальної та організаційної психології. Серед авторів, які суттєво збагатили теоретико-практичне осмислення лідерства, слід виокремити П. Сенге, Шарон Л. Аллджой, Ж. Фреско, Х. Гарднера, Д. МакГрегора, Р.Б. Бернса, Р. Такера, Дж. Пейджа [51]. Їхній внесок дав можливість розширити горизонти аналізу лідерства не лише як особистісного феномену, а і як соціального механізму взаємодії у групах та організаціях. Попри значну кількість досліджень, сьогодні не існує єдиного, усталеного визначення поняття «лідерство». Це пояснюється багатогранністю проявів лідерства в реальному житті – у будь-якому колективі, де виникає потреба у розв'язанні спільних завдань, формуються особливі відносини впливу, які й можна означити як лідерські. Особливо яскраво такі відносини проявляються у кризових ситуаціях, за умов нестабільності, коли група має здійснювати вибір або приймати рішення щодо розподілу ресурсів [13].

Сучасні підходи до трактування лідерства передбачають його розгляд як феномену групового життя. За визначенням Д. Гончарової, лідерство – це процес, за якого група наділяє одного або кількох своїх членів правом здійснювати вирішальний вплив на прийняття важливих рішень, поведінку інших учасників та розв’язання стратегічно значущих задач. Це право, своєю чергою, закріплюється груповими нормами та визнається іншими членами спільноти, що призводить до встановлення певного виду влади та ієрархічної структури, в якій лідер посідає центральну позицію [11].

За висловами В. М. Івченко, [16, с. 162] лідерство визначається як система соціально-психологічних явищ, що охоплює процес становлення особистості як лідера та її поведінку в цій ролі. Лідером вважається такий член соціальної групи, авторитет, вплив і повноваження якого визнаються іншими учасниками групи, що добровільно піддаються його психологічному впливу та готові слідувати за ним.

На думку Н. Сушик, викладену у праці «Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді» [32, с. 111–112], поняття «лідер» має різне трактування залежно від галузі знання – соціології, психології та педагогіки. У соціологічному контексті лідер – це учасник групи, який здатен організувати спільну діяльність, вести за собою, демонструючи приклад та ефективно виконуючи поставлені завдання, а також визнаний більшістю членів групи у цій ролі. З психологічної точки зору лідер – це особа, якій група делегує право ухвалювати рішення в значущих ситуаціях; людина, яка виконує ключову функцію в координації спільної діяльності, регуляції міжособистісних відносин, а також справляє вплив на окремих індивідів або групу в цілому, спрямовуючи їхню активність на досягнення спільної мети. У педагогічному аспекті лідер ж постає як активний учасник колективу, здатний брати на себе ініціативу в критичних ситуаціях, здійснювати суттєвий вплив на поведінку інших, а також нести відповідальність за дії всього колективу.

Розуміння лідерства як психологічного феномену формувалося впродовж тривалого історичного періоду, поступово трансформуючись від вузьких

трактувань до багатовимірних і комплексних моделей. Початкові концепції зосереджувалися переважно на пошуку особливих внутрішніх якостей, які нібито відрізняють лідерів від інших членів спільноти.

Однією з найдавніших є теорія рис, яка припускає, що лідерство зумовлене наявністю специфічних, часто вроджених, психологічних характеристик. Прихильники цього підходу розглядали лідера як особистість, що з народження має унікальний набір якостей – харизму, рішучість, впевненість, здатність впливати на інших. Саме тому її інколи називають «харизматичною теорією». Згідно з нею, лідером не може стати будь-хто — лідерство вважається особливою «благодаттю», дарованою лише окремим особам. Проте у міру ускладнення соціальної структури й поглиблення розуміння групових процесів виникла потреба врахування ширшого контексту. Це стало підґрунтям для інтерактивної теорії, яка запропонувала аналізувати лідерство як результат взаємодії низки чинників: індивідуальних рис претендента на лідерство, структури та динаміки групи, характеру виконуваного завдання й загальної ситуації. Такий підхід дозволив перейти від статичного образу лідера до розуміння динамічного характеру лідерства в різних соціальних умовах [32, с. 245]

Подальше розширення парадигми відбулося в межах ситуаційної теорії (груподинамічного підходу), яка отримала широке визнання у середині XX століття. Один з її яскравих представників – американський дослідник Фред Фідлер – обґрунтовував думку, що ефективність лідера залежить не лише від його орієнтації (на завдання чи на людей), а й від особливостей ситуації. Так, у надто сприятливих або, навпаки, дуже складних умовах кращі результати демонструють лідери, орієнтовані на завдання, тоді як у помірно сприятливих — ефективнішими виявляються ті, хто зосереджується на міжособистісній взаємодії. Цей підхід наголосив на необхідності адаптивності стилю лідера до конкретного контексту й завдань [42].

Відображенням прагнення об'єднати всі попередні теорії стала синтетична (комплексна) модель лідерства, яка починаючи з 1960-х років

набула особливої популярності в західній соціальній психології. Вона трактує лідерство як процес організації міжособистісної взаємодії, де лідер є суб'єктом управління групою динамікою. Центральними в цій моделі є три взаємопов'язані компоненти: сам лідер, послідовники та ситуація, в якій реалізується лідерство. Наприклад, Б.Басс пропонує враховувати три найважливіших змінних у дослідженні лідерства:

1) цілі групи,

2) особистість лідера

3) фактори, що визначають зміни в груповій поведінці. Такий підхід дозволяє комплексно аналізувати феномен як багатовимірну функцію, що враховує психологічні, соціальні та ситуативні детермінанти [40]

На цьому тлі особливої ваги набувають концепції окремих дослідників, які поглибили розуміння структури лідерства з різних наукових позицій. Так, Ральф Стогділл, один із перших теоретиків, що системно підійшов до вивчення цього явища, наголошував: лідерство — це не лише вплив однієї особи на інших задля досягнення спільної мети, а й динаміка, що залежить від соціального контексту та потреб самої групи. Його підхід був фактично спробою подолати обмеження теорії рис, звертаючи увагу на взаємодію особистості та ситуації. Подібну ідею розвивав Бернард Бас, який акцентував на тому, що лідерство — це процес цілеспрямованого впливу, заснованого на вмінні мотивувати, надихати та створювати атмосферу довіри в колективі. Така позиція підкреслює важливість не лише управлінських функцій, а й емоційної складової взаємодії лідера з групою [7].

Більш стратегічного виміру набуває трактування лідерства в концепції Уоррена Бенніса, який бачить у лідерстві здатність трансформувати бачення у реальність. Лідер у його розумінні — це агент змін, що відкриває нові можливості й надихає послідовників рухатися у напрямі майбутнього. У цьому сенсі лідерство стає не просто впливом, а ініціативною творчою силою [12].

Інший підхід пропонує Джеймс Макгрегор Бернс, який розглядає лідерство як взаємний процес трансформації. Він наголошує, що лідер і

послідовники взаємодіють як рівні суб'єкти, змінюючи одне одного в процесі досягнення цілей. Це бачення лідерства ґрунтується на обміні цінностями, мотивацією та визнанням, що сприяє зростанню обох сторін [12]. Зовсім інший аспект лідерства розкриває Курт Левін, який виокремив три базові стилі управління — автократичний, демократичний і ліберальний. Ці стилі дозволяють класифікувати лідерські моделі за способом прийняття рішень і рівнем участі групи. Левін заклав підґрунтя для подальших емпіричних досліджень лідерської поведінки в різних організаційних умовах. Нарешті, у контексті сучасних викликів важливо згадати підхід Джона Коттера, який акцентує на ролі лідера в період змін і невизначеності. Він бачить лідерство як стратегічну діяльність, що охоплює формування бачення змін, мобілізацію групи й забезпечення адаптації до нових умов [12].

Вітчизняні дослідники розглядали особистість лідера та сам феномен лідерства здебільшого з двох основних позицій: як результат вияву комплексу індивідуальних психологічних характеристик та як продукт динаміки певної ситуації в межах малої групи. Зокрема, такі вчені, як К. М. Дубовська, Н. С. Жеребова, А. Л. Журавльов, Р. Л. Кричевський, Б. Д. Паригін, А. В. Петровський, Л. І. Уманський, наголошували на важливості вивчення особистості лідера саме в умовах діяльності малих груп. Ці автори підкреслювали, що лідерство не є статичним утворенням – воно формується під впливом характеру групової взаємодії та специфіки цілей, що стоять перед спільнотою.

Особливої уваги заслуговує підхід Н. С. Жеребової, яка розглядала лідерство як структурну ланку управління в групі та як явище, що залежить від змісту діяльності групи. На її думку, роль лідера формується не лише під тиском потреб колективу – особистість лідера має потенціал самотійно її приймати, виходячи з власних психологічних якостей і рівня саморефлексії [6].

У свою чергу, Д. В. Алфімов, синтезуючи поняття «лідер», «лідерство» та «якість», запропонував визначення лідерських якостей особистості як

узагальнених властивостей, що дають змогу створювати нове бачення розв'язання проблем, а також ефективно впливати на послідовників у напрямі досягнення групових або організаційних цілей [2, с. 50].

Аналізуючи різноманітні наукові підходи до визначення особистісних якостей, притаманних лідерів, можна дійти висновку, що лідерські якості — це комплекс характеристик, які забезпечують здатність особистості вирізнятися у певній сфері діяльності, брати на себе відповідальність, приймати виважені рішення в значущих ситуаціях, ініціювати нові підходи до розв'язання проблем та ефективно впливати на послідовників у напрямі досягнення спільних цілей. Важливою складовою таких якостей є також вміння орієнтуватися в умовах змін, адаптуватися до нових, часто складних, обставин та підтримувати конструктивну соціально-психологічну атмосферу в колективі [14, с.45].

У психології управління особливе місце займає дослідження лідера як особистості в динамічному соціальному контексті. З цієї точки зору І. Чередниченко та І. Тельних визначають низку ключових особистісних детермінант, які значною мірою зумовлюють успішність діяльності лідера. До них належать:

1. особистісні риси (такі як упевненість, ініціативність, відповідальність);
2. уявлення лідера про себе самого (рівень самооцінки, ідентичність, рефлексивність);
3. потреби та мотиви, що впливають на його поведінку (зокрема потреба у досягненні, визнанні, автономії);
4. система переконань, що визначає ціннісні орієнтири;
5. стиль прийняття рішень (автономний, консультативний, колегіальний);
6. стиль міжособистісної взаємодії (відкритість, емпатійність, комунікативна компетентність);

7. стійкість до стресових ситуацій, яка є особливо актуальною в умовах управлінської діяльності [19, с. 96].

Отже, лідерські якості старшокласників доцільно розглядати не як сукупність окремих рис, а як цілісне поєднання когнітивних, емоційно-вольових, мотиваційних і поведінкових характеристик, що формуються під впливом вікового розвитку, міжособистісної взаємодії, освітнього середовища та процесів соціалізації. Рівень їх сформованості визначає здатність учня виявляти ініціативність, брати на себе відповідальність, впливати на однолітків, організовувати спільну діяльність і посідати значущу позицію в групі.

Таким чином, розвиток лідерських якостей у старшокласників постає як складне соціально-психологічне явище, що потребує аналізу з позицій психології особистості, вікової та педагогічної психології, соціальної психології, а також педагогіки. Попри значну кількість наукових підходів до осмислення лідерства, у сучасних дослідженнях не сформовано єдиного бачення щодо структури лідерських якостей, механізмів їх становлення та критеріїв оцінювання в юнацькому віці. У науковій літературі пропонуються різні підходи до визначення змісту лідерських якостей, типів лідерської поведінки, стилів міжособистісного впливу та способів діагностики лідерського потенціалу особистості, що зумовлює необхідність подальшого уточнення психологічних особливостей їх розвитку саме у старшокласників. У контексті психології розвитку важливо враховувати, що старший шкільний вік є особливим етапом становлення особистості, у межах якого інтенсивно формуються самосвідомість, система цінностей, життєві орієнтації, здатність до рефлексії, саморегуляції та відповідального вибору. Саме в цей період посилюється потреба в самоствердженні, суспільному визнанні, розширенні кола соціальних контактів і визначенні власного статусу в групі однолітків. У зв'язку з цим старшокласний вік створює сприятливі психологічні умови для розвитку лідерських якостей, оскільки учні дедалі активніше прагнуть до самостійності, ініціативності, впливу на групові процеси та утвердження власної позиції.

Психологічні особливості розвитку лідерських якостей у старшокласників пов'язані також зі зміною характеру міжособистісної взаємодії. Спілкування в юнацькому середовищі набуває більш вибіркового, емоційно насиченого й особистісно значущого характеру, а група однолітків стає важливим простором соціального визнання та самореалізації. За таких умов лідерські якості виявляються через ініціативність, комунікативну активність, уміння координувати спільну діяльність, переконувати інших, приймати рішення та нести відповідальність за їх наслідки. Водночас характер прояву цих якостей залежить від індивідуально-психологічних особливостей старшокласника, рівня його самооцінки, розвитку емоційного інтелекту, мотивації досягнення та здатності до самоконтролю.

1.2. Сутність і структура лідерських якостей

У сучасній науковій і прикладній літературі лідерські якості визначаються як сукупність індивідуально-психологічних характеристик особистості, які забезпечують їй здатність впливати на інших людей, організовувати їх діяльність і ефективно взаємодіяти в умовах групової динаміки. В основі цього визначення лежить ідея, що лідерство як феномен не є винятково природженим, а значною мірою формується під впливом соціального досвіду, освітнього середовища, міжособистісних взаємодій і ціннісно-мотиваційних орієнтирів особистості [14].

Д. Алфімов у своїх дослідженнях окреслює набір базових якостей, які мають бути притаманні сучасному молодому лідеру, зокрема випускникові загальноосвітньої школи. Серед них:

- відповідальний, вимогливий до себе, до людей у виконанні справи;
- чесний перед собою і людьми; – самостійний у виконанні дорученої справи;
- може співчувати і співпереживати (емпатія);
- здатний активно впливати на інших;

- уміє спілкуватися та уважно слухати співрозмовника, комунікативний;
- організований в будь-яких сферах життєдіяльності;
- уміє показати особистий приклад у поведінці і діяльності;
- впевнений в собі;
- знається у виконанні доручених справ;
- вміє управляти собою, володіє власними емоціями;
- готовий приймати відповідальні рішення.

Саме ці характеристики наведені науковцем не лише описують ідеальний психологічний портрет лідера, а й визначають потенціал особистості щодо виконання соціально значущих ролей у групі [1, с. 24].

Н. Семченко [30] пропонує типологію лідерських якостей, розподіляючи їх на чотири ключові групи, що охоплюють різні аспекти особистості лідера:

1. інтелектуально-креативні,
2. морально-вольові,
3. організаторсько-ділові
4. емоційно-комунікативні.

До інтелектуально-креативного блоку вона відносить характеристики, пов'язані з розумовою активністю та здатністю до творчого мислення – це, зокрема, гнучкість розуму, швидкість реакції, аналітичність, критичність, точність, послідовність, високий рівень ерудиції та загальна компетентність.

Морально-вольова сфера охоплює якості, що відображають внутрішню етичну зрілість і силу характеру: це людинолюбство, відповідальність перед суспільством, чесність, оптимізм, альтруїстичні установки, принциповість, сумління, самокритичність, дисциплінованість, а також впевненість у собі, рішучість, мужність і наполегливість у досягненні цілей.

Організаторсько-ділова група включає якості, які забезпечують здатність до керівництва й управління процесами: цілеспрямованість, вміння переконувати, структурованість у діях, ділова хватка, енергійність, ініціативність, прагматизм, об'єктивність у судженнях, справедливість та доброзичливе ставлення до людей.

До емоційно-комунікативної групи належать особистісні риси, які сприяють ефективній взаємодії з іншими: товариськість, відкритість до спілкування, здатність до емпатії, уважність до деталей у поведінці співрозмовника, емоційна виразність, готовність проявляти ініціативу, а також привабливість і представницькість у зовнішньому образі[30, с. 67].

Подібну класифікацію пропонує і О. Павлова, яка виокремлює : [19, с. 41].

1) інтелектуальні, що забезпечують здатність людини пристосовуватися до нових життєвих умов, досягати «рівноваги» із середовищем, проявляти універсальну адаптивність;

2) організаторські, що є необхідною передумовою оволодіння індивідом організаторською діяльністю;

3) креативні, які дозволяють особистості досягти успішності у виконанні діяльності, результатом якої є новий та оригінальний продукт;

4) комунікативні, що проявляються у сфері спілкування та сприяють успішності особистості в різних видах діяльності

У свою чергу, Н. Сушик, базуючись на емпіричних дослідженнях, визначає цілу низку характеристик, що забезпечують ефективність лідера в колективі, серед яких: цілеспрямованість, відповідальність, моральність, толерантність, чесність, справедливість, креативність, комунікативність, працездатність, організованість, рішучість, самостійність, наполегливість, активність, ініціативність, впевненість в собі, врівноваженість, прагнення до самовдосконалення та самореалізації [32].

Особливої уваги заслуговує внесок Л. Конишевої, яка у своїй дисертації акцентує на значенні самоврядування як середовища формування лідерських якостей у студентської молоді. Вона спирається на напрацювання Л. Уманського, одного з перших педагогів, який розробив систему підготовки підлітків-організаторів. У своїх працях Л. Уманський та А. Лутошкін розмежовують загальні та специфічні якості лідера. До загальних належать компетентність, активність, ініціативність, організованість, товариськість, а до специфічних – організаторська проникливість, схильність до впливу на інших,

потреба брати відповідальність на себе, комунікабельність [14, с. 83; 31, с. 118].

З психологічної точки зору, здібність особистості до лідерства значною мірою зумовлюється рівнем розвитку організаторських і комунікативних навичок. Є. Жариков та Є. Крушельницький, проводячи психодіагностичне обстеження керівників, дійшли висновку, що справжній лідер повинен бути:

- вольовий;
- здатний долати перешкоди на шляху досягнення мети;
- наполегливий, вміє розумно ризикувати;
- терплячий, здатний довго та добре виконувати одноманітну, нецікаву роботу;
- ініціативний;
- незалежний;
- психічно стійкий, не дає захопити себе нереальними пропозиціями; – добре пристосовується до нових умов та вимог;
- самокритичний, тверезо оцінює не лише свої успіхи, а й невдачі;
- вимогливий до себе та інших;
- рішучий, здатен самостійно та своєчасно приймати рішення, в критичних ситуаціях брати відповідальність на себе;
- стресостійкий, не втрачає самоконтроль і працездатність в екстремальних ситуаціях;
- здатний змінювати стиль поведінки залежно від умов, може і вимагати, і підбадьорювати [9, с. 203].

На концептуальному рівні лідерство розглядається як форма соціальної взаємодії, що виникає в умовах групової діяльності, коли один із її учасників (або кілька) здобуває авторитет і можливість впливати на поведінку інших з метою досягнення спільної мети. У цьому контексті лідер виступає не лише організатором процесів, а й виразником групових цінностей і пріоритетів. Саме його особистісні якості – як стабільні, так і ситуативно зумовлені – є

підґрунтям для ефективної комунікації, прийняття рішень, мобілізації ресурсів та подолання криз [2, с. 25-26].

Таким чином, лідерські якості не є чимось статичним чи апріорно заданим. Вони утворюють складну, динамічну структуру, яка формується під впливом як внутрішніх (темперамент, характер, цінності), так і зовнішніх (соціальні очікування, навчальне середовище, стиль взаємодії) чинників. Саме тому важливим завданням сучасної освіти і психолого-педагогічної практики є цілеспрямований розвиток таких якостей у молодого покоління – не лише як основи соціальної адаптації, а й як передумови для підготовки ефективних лідерів нового часу. У сучасному науковому дискурсі спостерігається існування двох протилежних підходів до трактування природи лідерських якостей. Перша концепція стверджує, що лідером людина народжується, і жодні освітні або виховні впливи не здатні сформувати цю здатність. Натомість інша позиція базується на переконанні, що лідерські якості можливо розвинути, хоча для цього необхідна наявність певних природних передумов [1].

З огляду на це, варто розглянути характеристики, які найчастіше відзначаються дослідниками як ключові для лідера. Серед них – уміння переконувати, здатність надати підтримку, впевненість у власних силах, а також здатність до ефективної взаємодії з іншими. Поняття емоційного лідерства тісно пов'язане з такими рисами, як справедливість у ставленні до оточення, готовність допомагати, відкритість і товариськість [7].

Окрім цього, у численних працях серед провідних лідерських рис виділяють авторитетність, активність, вимогливість, витривалість, ініціативність, інтелект, комунікативність, креативність, критичність, компетентність, незалежність, надійність, наполегливість, оптимізм тощо [8].

Досить ґрунтовну характеристику лідерських якостей запропонував М. І. Рожков [10]. На його думку, лідеру властива здатність до саморегуляції, ефективного управління власним часом і ресурсами, подолання труднощів і стресових ситуацій. Важливими є також наявність чітких цілей, розуміння

їхньої досяжності, вміння аналізувати й вирішувати проблеми, визначати пріоритети, прогнозувати наслідки, розподіляти ресурси. Не менш значущими є творчість у розв'язанні управлінських завдань, відкритість до інновацій, здатність мотивувати й організовувати колектив, працювати в групі та наявність виразно виражених організаторських якостей.

1.3. Психологічні особливості розвитку лідерства у старшокласників

Лідерство як складне соціально-психологічне явище є однією з форм вияву соціальної активності особистості, що реалізується в системі міжособистісних відносин і групової взаємодії. Воно виникає в межах певної соціальної спільноти та виявляється через здатність окремої особи впливати на інших, спрямовувати спільну діяльність, координувати поведінку групи й підтримувати її внутрішню організацію. У психологічному вимірі лідерство пов'язане не лише з позицією впливу, а й з авторитетом, визнанням, довірою та здатністю особистості бути значущою для оточення. Саме тому воно є чутливим до особливостей соціального середовища, характеру групових стосунків і внутрішніх потреб членів колективу.

У межах дослідження психологічних особливостей розвитку лідерських якостей у старшокласників особливого значення набуває уточнення змісту поняття «лідер». Одне з найвлучніших визначень запропонували В.М. Лугова та С.М. Голубєв: «лідер – член групи, за яким вона визнає право ухвалювати відповідальні рішення в значущих для неї ситуаціях, тобто найбільш авторитетна особистість, яка відіграє центральну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємостосунків у групі» [4, с. 146]. У цьому визначенні ключовими акцентами виступають саме «визнання» і «авторитет», що не накладаються автоматично, а виборюються через особистісні якості, поведінку та здатність узяти відповідальність за спільні результати. Функціональні прояви лідерства у групі досить багатогранні: лідер мотивує та надихає членів групи до досягнення цілей, організовує діяльність, координує

взаємодії, забезпечує емоційно-психологічну підтримку, формує правила внутрішнього співіснування, виступає медіатором у конфліктах, а також репрезентує групу в зовнішньому середовищі. Таким чином, лідер – це не лише особа, яка приймає рішення, а й та, хто створює умови для спільної праці, стабільного розвитку та згуртованості колективу.

Старший шкільний вік є особливо значущим етапом для розвитку лідерських якостей, оскільки саме в цей період інтенсивно формуються самосвідомість, рефлексія, система цінностей, потреба в самоствердженні та прагнення до соціального визнання. Старшокласники виявляють підвищений інтерес до власного статусу в групі, до можливостей впливу на однолітків, до підтвердження особистісної значущості в системі колективних взаємин. Ці вікові особливості створюють сприятливі умови для прояву ініціативності, організаторських здібностей, комунікативної активності, відповідальності та здатності брати на себе роль координатора групових процесів.

Розвиток лідерських якостей у старшокласників пов'язаний із розширенням соціального досвіду та ускладненням структури міжособистісної взаємодії. У цьому віці спілкування з однолітками набуває особистісної значущості, а учнівський колектив стає простором самореалізації, визнання та соціального порівняння. Саме в такому середовищі лідерські якості виявляються через здатність ініціювати спільну діяльність, об'єднувати ровесників навколо певної мети, підтримувати конструктивний психологічний клімат, виступати посередником у складних ситуаціях і забезпечувати узгодженість групових дій. Вплив старшокласника на однолітків ґрунтується не стільки на формальних повноваженнях, скільки на довірі, переконливості, поведінковому прикладі та емоційній прийнятності. Як зазначають О.І. Бондарчук та І.В. Пустовалов, саме у цьому віці активізується прагнення до самостійності, розвивається здатність приймати незалежні рішення та нести відповідальність за них, формується новий рівень соціальної взаємодії з оточенням – як з дорослими, так і з однолітками [1, с. 7].

Водночас розвиток лідерських якостей у старшому шкільному віці зумовлюється низкою внутрішніх психологічних чинників. Серед них особливу роль відіграють самооцінка, рівень домагань, мотивація досягнення, упевненість у собі, емоційна стабільність, здатність до саморегуляції, відповідальність, комунікативна компетентність і вміння приймати рішення. Значення мають також емпатійність, здатність розуміти інших, гнучкість у міжособистісній взаємодії, готовність до співпраці та схильність до організації спільної діяльності. Сукупність цих характеристик формує психологічне підґрунтя лідерського потенціалу старшокласника та визначає специфіку його прояву в освітньому середовищі. Як підкреслює С.В. Походенко, особливість старшокласного віку полягає також у тому, що прагнення до лідерства часто поєднується з потребою в самореалізації, визнанні та підтвердженні власної компетентності. Для учнів цього віку важливим є не лише досягнення статусу в групі, а й можливість впливати на події, бути почутими, брати участь у прийнятті рішень, виявляти ініціативу та відчувати власну значущість. За таких умов лідерство виступає не просто механізмом групового впливу, а способом особистісного утвердження, набуття соціального досвіду та розвитку відповідальності за спільний результат[3, с. 7].

Сприятливим простором для розвитку лідерських якостей у старшокласників є шкільне середовище, у межах якого вони залучаються до навчальної, позанавчальної, комунікативної та організаційної діяльності. Участь у групових проєктах, учнівському самоврядуванні, колективних творчих справах і спільному розв'язанні навчальних завдань створює умови для формування навичок взаємодії, координації, прийняття рішень, планування й відповідальності. Саме в цих видах діяльності виявляються та закріплюються базові компоненти лідерського потенціалу: ініціативність, організованість, переконливість, уміння вести за собою інших і здатність підтримувати ефективну групову взаємодію. У зв'язку з цим особливого значення набуває цілеспрямований психолого-педагогічний супровід розвитку лідерських якостей старшокласників. Його ефективність визначається врахуванням вікових та

індивідуально-психологічних особливостей учнів, створенням умов для їхньої самореалізації, підтримкою ініціативи, розвитком комунікативної культури, рефлексії, відповідальності та навичок конструктивного впливу на групу. За такого підходу лідерство розглядається не як домінування чи нав'язування власної волі, а як здатність організовувати взаємодію, координувати спільні дії, сприяти досягненню колективного результату та підтримувати позитивний соціально-психологічний клімат.

Слід зауважити, що важливим чинником розвитку лідерських якостей у старшокласників є потреба у змістовному спілкуванні з однолітками, спрямованому на досягнення соціального схвалення, визнання та впливу [5, с. 223]. У старшому шкільному віці зростає значущість міжособистісної взаємодії в середовищі ровесників, оскільки саме воно стає одним із провідних просторів самоствердження, соціального порівняння та формування особистісної ідентичності. Уміння ефективно комунікувати, підтримувати діалог, ініціювати спільну діяльність і впливати на групові процеси виступає не лише соціально бажаною характеристикою, а й важливою передумовою визнання учня в колективі.

Старший шкільний вік, у свою чергу, створює сприятливі умови для розвитку лідерських якостей, оскільки старшокласники постійно перебувають у динамічному соціальному середовищі, яке стимулює їх до активної взаємодії, самостійності та відповідальності. У процесі навчальної діяльності, участі в групових проєктах, позакласній роботі та учнівському самоврядуванні вони здобувають досвід організації спільної праці, координації колективних дій, прийняття рішень і впливу на інших, що становить важливе підґрунтя формування лідерських якостей [2, с. 92]. Саме в цей період інтенсивно розвиваються навички ефективної комунікації, критичного мислення, емоційної регуляції, планування та відповідального ставлення до спільної діяльності, тобто ті психологічні ресурси, які забезпечують можливість конструктивного лідерського самовираження. У зв'язку з цим особливого значення набуває цілеспрямований психолого-педагогічний вплив, спрямований на розвиток тих

особистісних характеристик, які забезпечують ефективне й соціально прийнятне лідерство у старшокласників. На думку К. С. Садохіної, до таких рис належать упевненість у собі як внутрішня опора особистості, волюві якості, що забезпечують наполегливість і цілеспрямованість, прагнення до самоствердження і самореалізації, здатність впливати на інших, креативність мислення, розвинуті комунікативні та організаторські здібності, уміння приймати рішення в непередбачуваних обставинах, а також готовність нести відповідальність за власні дії та їх наслідки [6, с. 441].

Л. В. Туріщева, у свою чергу, пропонує ширший перелік характеристик, властивих учням із вираженими лідерськими задатками. Серед них вона виокремлює ініціативність у спілкуванні з однолітками, здатність зберігати впевненість у нових або незнайомих ситуаціях, легкість у взаємодії з різними віковими групами, емпатійність, розуміння мотивів поведінки інших, схильність виконувати організаторську роль у колективній діяльності, готовність брати відповідальність у групових ситуаціях, прагнення бути обраним іншими як партнером для співпраці, а також уміння переконувати і захоплювати власними ідеями [7, с. 61]. У контексті старшого шкільного віку ці якості набувають особливого значення, оскільки саме вони забезпечують можливість старшокласника не лише посідати помітне місце в учнівському колективі, а й конструктивно впливати на характер групової взаємодії.

Усі зазначені якості мають виразне психологічне підґрунтя та безпосередньо пов'язані з рівнем розвитку мотиваційної сфери особистості. Особливої значущості у старшокласників набуває мотивація досягнення як внутрішній стимул до реалізації власного потенціалу, досягнення успіху та здобуття значущої позиції в соціальній групі. Розвиток цієї мотивації пов'язаний із самооцінкою учня, рівнем його домагань, прагненням відповідати певним особистісним і соціальним очікуванням. Згідно з психологічними спостереженнями, мотивація досягнення формується на основі досвіду визнання та підтримки з боку значущого оточення, передусім ровесників і дорослих. Вона залежить від того, як старшокласник оцінює власні досягнення, наскільки

задоволений собою, чи вірить у власні сили та у здатність досягати поставлених цілей навіть за складних умов [8, с. 75].

Отже, розвиток лідерських якостей у старшокласників є складним і багатограним психологічним процесом, що охоплює комунікативну, мотиваційну, емоційно-вольову та поведінкову сфери особистості. У старшому шкільному віці він набуває особливого значення, оскільки саме на цьому етапі інтенсивно формується особистісна ідентичність, посилюється потреба в самореалізації, соціальному визнанні, можливості бути почутим і впливати на оточення. Прагнення до лідерства в цьому віці виступає не лише типовим проявом вікового розвитку, а й важливим механізмом особистісного становлення, що сприяє формуванню активної життєвої позиції, відповідальності, здатності до конструктивної взаємодії та усвідомлення власної ролі в системі групових відносин. Серед провідних характеристик, що визначають ефективний розвиток лідерських якостей у старшокласників, доцільно виокремити високий рівень комунікативних і організаторських здібностей, сформовану потребу в досягненні, здатність приймати відповідальні рішення, розвинену емоційну саморегуляцію та внутрішню мотивацію до соціально значущого впливу.

Варто також наголосити, що старшокласник із вираженими лідерськими якостями — це не той, хто прагне домінувати чи нав'язувати власну волю, а той, хто здатний координувати дії групи, підтримувати атмосферу співпраці, спрямовувати колектив до спільного результату, залишаючись відкритим до діалогу та чутливим до потреб інших.

1.4. Психологічні умови розвитку лідерських якостей

Питання розвитку лідерських якостей у старшому шкільному віці дедалі частіше стає предметом міждисциплінарного аналізу, оскільки його досліджують не лише психологи, а й педагоги, соціологи, фахівці у сфері молодіжної політики. Це зумовлено тим, що сучасне суспільство потребує

особистостей, здатних приймати відповідальні рішення, ініціювати зміни, організовувати взаємодію, об'єднувати інших навколо спільної мети та виступати активними суб'єктами соціального впливу. Формування таких якостей набуває особливого значення саме у старшокласників, оскільки в цей період посилюються потреби у самоствердженні, визнанні, автономії, самореалізації та визначенні власного місця в системі міжособистісних відносин. Передусім важливо враховувати, що лідерські якості не є сталим уродженням набором рис, а становлять потенціал особистості, який розкривається під впливом соціального досвіду, виховання, індивідуальної активності та умов середовища. У старшому шкільному віці, коли інтенсивно розвиваються самосвідомість, рефлексія, самооцінка, відповідальність і потреба в особистісному самовизначенні, виникає особлива чутливість до можливості вести за собою інших, впливати на групу, відстоювати власну позицію, організовувати колективну діяльність. Цей потенціал може або активно розвиватися, або залишатися нереалізованим залежно від того, у яких психологічних і соціально-педагогічних умовах перебуває старшокласник [43].

Однією з базових умов розвитку лідерських якостей є соціальне середовище, насамперед шкільне. Саме школа виступає тим простором, у якому старшокласники щоденно взаємодіють з однолітками, набувають досвіду співпраці, суперництва, відповідальності, ініціювання змін, розв'язання конфліктів і побудови міжособистісних відносин. У цьому сенсі шкільне середовище можна розглядати як своєрідну модель суспільства, де учні мають можливість випробовувати себе в різних соціальних ролях, зокрема й у ролі лідера. Особливо сприятливими для цього є учнівське самоврядування, гурткова та проєктна діяльність, участь у творчих, спортивних, соціальних та волонтерських ініціативах. Саме в таких формах активності старшокласники вчаться координувати інших, брати на себе організаційну функцію, делегувати повноваження, аргументовано висловлювати власну позицію та спрямовувати діяльність групи [8, с. 75].

Не менш важливою умовою є педагогічне середовище, яке може як стимулювати, так і стримувати розвиток лідерських якостей. У межах демократичної моделі взаємодії вчитель виступає не лише джерелом знань, а й партнером, наставником, фасилітатором особистісного зростання. Такий підхід створює умови, за яких старшокласник отримує можливість діяти самостійно, виявляти ініціативу, брати участь у прийнятті рішень, відповідати за результати власної діяльності. Педагогічна підтримка в цьому контексті полягає не у жорсткому контролі, а у визнанні потенціалу учня, заохоченні до активності, створенні ситуацій успіху та розвитку відповідального ставлення до власних дій. Учні, які мають досвід участі в організації класних і шкільних заходів, обговоренні спільних рішень, реалізації колективних проєктів, швидше формують лідерські орієнтації та впевненіше виявляють себе в соціальній взаємодії. Педагогічна підтримка, однак, не може розглядатися ізольовано від внутрішнього розвитку особистості. Важливою психологічною умовою формування лідерських якостей є розвиток самосвідомості старшокласника, його здатності до рефлексії, самоаналізу, адекватної самооцінки та самовдосконалення. Лідер у психологічному розумінні — це не лише організатор чи ініціатор, а й особистість, здатна усвідомлювати власні сильні та слабкі сторони, оцінювати наслідки власних рішень, коригувати поведінку та ставити реалістичні цілі. Саме тому у шкільному середовищі важливо створювати умови для розвитку рефлексивних практик, зокрема через обговорення моральних ситуацій, аналіз життєвих прикладів, письмові роздуми, есе, діалог із наставником або участь у групових формах самопізнання.

У тісному зв'язку із самосвідомістю перебуває мотиваційна сфера особистості, зокрема мотивація досягнення, яка є однією з важливих психологічних умов розвитку лідерських якостей. Для старшокласника надзвичайно значущим є досвід визнання, успіху, позитивної оцінки з боку однолітків і дорослих. Якщо його ініціативи систематично ігноруються або знецінюються, активність знижується, а прагнення брати на себе відповідальність поступово послаблюється. Натомість ситуація успіху, навіть

локального, підсилює внутрішню мотивацію, формує віру у власні сили та стимулює до подальшого самовираження. Схвалення з боку вчителя, підтримка однокласників, позитивна оцінка внеску в спільну справу виступають важливими психологічними механізмами підтримки розвитку лідерських якостей.

Окрему роль у цьому процесі відіграє комунікативна компетентність, оскільки лідерські якості реалізуються передусім у взаємодії з іншими. Старшокласник не може ефективно виявляти лідерство поза груповим контекстом, тому важливими умовами виступають уміння висловлювати власну думку, слухати співрозмовника, вести діалог, аргументувати позицію, переконувати, досягати компромісу й регулювати міжособистісні стосунки. З огляду на це, доцільним є активне використання в освітньому процесі групових форм роботи, дискусій, дебатів, рольових ігор, аналізу проблемних ситуацій, у межах яких старшокласники можуть практикувати навички соціальної взаємодії та конструктивного впливу на групу [8].

Водночас серед психологічних умов розвитку лідерських якостей у старшокласників важливе місце посідає можливість креативного самовираження. У сучасних умовах лідерство пов'язується не лише з організаторськими здібностями, а й зі здатністю мислити нестандартно, пропонувати нові ідеї, шукати оригінальні способи розв'язання проблем. Саме тому освітнє середовище має не лише допускати, а й підтримувати ініціативу, творчий пошук, інноваційні підходи, самостійні рішення. Участь старшокласників у проєктній діяльності, форумах, медіаініціативах, творчих конкурсах, дослідницьких і соціальних заходах сприяє розвитку гнучкості мислення, відповідальності за власні ідеї та здатності реалізовувати їх у колективному просторі. Не менш значущою психологічною умовою є відчуття психологічної безпеки. Старшокласник не буде виявляти ініціативу, пропонувати ідеї чи брати на себе відповідальність у середовищі, де домінують знецінення, страх помилки, глузування або жорстка конкуренція. Підтримка, довіра, прийняття, визнання права на власну думку створюють відчуття

внутрішньої захищеності, яке є необхідною передумовою для активної лідерської поведінки. Саме тому у шкільному середовищі важливо мінімізувати форми взаємодії, що базуються виключно на суперництві, та розвивати культуру співпраці, де кожен учень, незалежно від академічних результатів чи соціального статусу, має можливість виявити себе й бути залученим до спільної діяльності [24].

Ще однією важливою умовою є практичне включення старшокласників у лідерські ролі. Лідерські якості не формуються лише на рівні теоретичних уявлень; вони потребують безпосереднього досвіду участі в організації подій, координації колективної роботи, реалізації волонтерських, соціальних або освітніх ініціатив. Саме в таких умовах розвиваються здатність приймати рішення, домовлятися, планувати дії, адаптуватися до змін, нести відповідальність і реагувати на труднощі. При цьому важливо, щоб такі можливості були доступними не лише для соціально активних або впевнених у собі учнів, а й для тих старшокласників, які потребують додаткової підтримки у виявленні ініціативи. За сприятливих умов саме такі учні нерідко виявляють конструктивні, стримані, морально орієнтовані форми лідерства, що мають значний потенціал для розвитку.

Важливим чинником розвитку лідерських якостей є також моделювання лідерства через приклад. Ознайомлення з біографіями видатних особистостей, які демонстрували відповідальність, наполегливість, гуманістичну спрямованість і здатність вести за собою інших, сприяє формуванню у старшокласників уявлень про зміст і ціннісні основи лідерства. Приклади Малали Юсуфзай, Нельсона Мандели, Стіва Джобса та інших відомих постатей дають можливість усвідомити, що лідерство ґрунтується не на домінуванні, а на здатності надихати, переконувати, зберігати вірність своїм цінностям і впливати на соціальне середовище через власну діяльність [24].

Підсумовуючи, слід зазначити, що розвиток лідерських якостей у старшокласників є складним, багатокомпонентним і поступовим процесом. Його не можна зводити до окремих виховних заходів або разових тренінгових занять.

Ефективний розвиток лідерських якостей потребує цілісної системи психологічних і педагогічних умов, що охоплює підтримку особистісного самовираження, розвиток самосвідомості та рефлексії, формування мотивації досягнення, комунікативної компетентності, креативності, забезпечення психологічної безпеки та надання реального досвіду виконання лідерських ролей. Саме за таких умов лідерство постає не як формальна позиція, а як внутрішня здатність особистості бути ініціативною, відповідальною, відкритою до взаємодії та соціально значущою для інших.

Розвиток лідерських якостей у старшокласників є складним психолого-педагогічним процесом, що потребує цілеспрямованого використання різних методів і підходів, спрямованих на формування активної життєвої позиції, відповідальності, комунікативної компетентності та здатності до організації спільної діяльності. У сучасній педагогічній та психологічній практиці розвиток лідерства розглядається як системний процес, що поєднує індивідуальний особистісний розвиток учня з формуванням його соціальних і комунікативних умінь у груповому середовищі.

Одним із найбільш поширених підходів до розвитку лідерських якостей є діяльнісний підхід, який передбачає формування лідерських компетентностей у процесі активної участі старшокласників у різних видах діяльності. У межах цього підходу важливого значення набуває включення учнів у спільну діяльність, де вони мають можливість брати на себе організаційні ролі, координувати взаємодію однолітків, приймати рішення та нести відповідальність за результати роботи групи. Саме практичний досвід участі в колективних проєктах, громадських ініціативах, волонтерських програмах або учнівському самоврядуванні сприяє формуванню організаторських здібностей, уміння планувати діяльність і конструктивно взаємодіяти з іншими. Важливе місце у розвитку лідерських якостей посідає особистісно орієнтований підхід, який ґрунтується на визнанні індивідуальності кожного старшокласника та врахуванні його психологічних особливостей, потреб і можливостей. У межах цього підходу розвиток лідерських якостей розглядається як процес

саморозвитку особистості, що передбачає формування адекватної самооцінки, розвиток рефлексії, усвідомлення власних сильних сторін і здатності до самовдосконалення. Учитель у такій моделі виступає не лише джерелом знань, а й наставником, який підтримує ініціативу учнів, стимулює їх до самостійності, створює ситуації успіху та сприяє розвитку внутрішньої мотивації до активної діяльності [6].

Не менш значущим є соціально-психологічний підхід, який розглядає лідерство як результат взаємодії особистості з групою. У межах цього підходу особлива увага приділяється розвитку комунікативних умінь, здатності до співпраці, умінню враховувати позицію інших людей та конструктивно вирішувати конфлікти. Для реалізації цього підходу широко застосовуються групові форми роботи, дискусії, дебати, рольові ігри, моделювання соціальних ситуацій, тренінгові заняття, спрямовані на розвиток навичок ефективного спілкування та взаємодії. Ефективним методом розвитку лідерських якостей у старшокласників є проєктна діяльність. У процесі реалізації спільних проєктів учні мають змогу проявляти ініціативу, розподіляти ролі, організовувати діяльність групи, планувати етапи виконання завдання та оцінювати результати власної роботи. Такий формат роботи сприяє формуванню відповідальності, здатності до прийняття рішень, розвитку критичного мислення та організаторських умінь.

Поряд із проєктною діяльністю важливим інструментом розвитку лідерства є тренінгові методи. Психологічні тренінги дозволяють формувати комунікативну компетентність, упевненість у собі, здатність до самопрезентації, уміння працювати в команді та конструктивно розв'язувати проблемні ситуації. У межах таких занять використовуються вправи на розвиток емоційного інтелекту, командної взаємодії, прийняття групових рішень, формування навичок аргументації та публічного виступу. Окреме значення має метод моделювання соціальних ситуацій, що передбачає створення умов, у яких старшокласники можуть відпрацьовувати лідерські ролі. Це можуть бути рольові ігри, симуляції управлінських або комунікативних ситуацій, аналіз кейсів,

пов'язаних із прийняттям рішень чи розв'язанням конфліктів. У таких умовах учні набувають практичного досвіду взаємодії, вчаться оцінювати різні точки зору, шукати компроміси та знаходити оптимальні способи досягнення групових цілей [6, с.7-9].

Таким чином, розвиток лідерських якостей у старшокласників здійснюється через поєднання різних підходів і методів, що охоплюють як індивідуальний розвиток особистості, так і формування її соціальних компетентностей у процесі групової взаємодії. Найбільш ефективними є ті методи, які передбачають активну участь учнів у спільній діяльності, створюють умови для прояву ініціативи, відповідальності та самостійності. Саме така комплексна система педагогічних і психологічних впливів сприяє формуванню лідерського потенціалу старшокласників і розвитку їхньої здатності до конструктивного соціального впливу.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Організація та методи дослідження лідерських якостей

З метою вивчення психологічних особливостей розвитку лідерських якостей у старшокласників було здійснено емпіричне дослідження, спрямоване на визначення чинників, що впливають на розвиток і прояв лідерського потенціалу в ранньому юнацькому віці. Старший шкільний вік є важливим етапом особистісного становлення, у межах якого інтенсивно розвиваються самосвідомість, рефлексія, потреба в самоствердженні, соціальному визнанні та самореалізації. Саме в цей період особливо активно розвиваються якості, необхідні для ефективного лідерства, зокрема мотиваційні, емоційно-вольові, особистісні та організаційно-діяльнісні характеристики.

Метою емпіричного дослідження стало виявлення специфіки розвитку лідерських якостей у старшокласників, аналіз психологічних чинників, що впливають на цей процес, а також визначення напрямів психолого-педагогічної підтримки, здатних сприяти розвитку лідерського потенціалу в учнів старшого шкільного віку. Особливу увагу було зосереджено на з'ясуванні основних компонентів лідерських якостей, рівня їх розвитку та особливостей прояву у старшокласників.

У процесі дослідження було поставлено такі завдання:

1. вивчити психологічні особливості розвитку лідерських якостей у старшокласників з урахуванням вікових і соціально-психологічних чинників;
2. визначити основні компоненти лідерських якостей, що охоплюють мотиваційний, емоційно-вольовий, особистісний і діяльнісний аспекти;
3. проаналізувати специфіку прояву цих компонентів у старшому шкільному віці;

4. виявити рівні розвитку лідерських якостей у старшокласників та визначити чинники, які впливають на цей процес.

Психологічні особливості старшого шкільного віку створюють сприятливі умови для розвитку лідерських якостей. Це виявляється у посиленні самопізнання, прагненні до самоствердження, зростанні самостійності, розвитку особистісного самовизначення, соціальної активності, відповідальності, орієнтації на майбутнє та готовності до участі в колективній діяльності. Саме ці характеристики стали підставою для виокремлення основних компонентів лідерських якостей старшокласників.

Мотиваційний компонент включає впевненість у собі, потребу в досягненні, прагнення до самоствердження, самореалізації та готовність до ініціативної поведінки. Емоційно-вольовий компонент характеризується врівноваженістю, емоційною стійкістю, позитивним самосприйняттям, самоконтролем, наполегливістю та здатністю долати труднощі. Особистісний компонент проявляється через здатність впливати на інших, креативність мислення, комунікативні та організаторські здібності, а також готовність до міжособистісної взаємодії. Діяльнісний компонент передбачає здатність приймати рішення в нестандартних ситуаціях, брати на себе відповідальність, планувати спільну діяльність, координувати дії групи та застосовувати знання, уміння й навички організаторської роботи на практиці.

Розвиток лідерських якостей у старшокласників розглядається як процес накопичення й реалізації особистісного потенціалу, що забезпечується якісними та кількісними змінами в мотиваційній, когнітивній, емоційно-вольовій та поведінковій сферах. Такі зміни виявляються у вдосконаленні самосвідомості, розвитку здатності до саморегуляції, посиленні соціальної активності, зростанні відповідальності та формуванні готовності до виконання лідерських функцій у системі шкільної взаємодії.

Дослідження проводилося у три етапи.

На першому, підготовчому, етапі було сформовано програму та підібрано методики для проведення емпіричного дослідження, спрямованого на вивчення

психологічних особливостей розвитку лідерських якостей у старшокласників. Цей етап включав створення детального плану дослідження, визначення об'єкта, предмета та завдань дослідження, а також уточнення методологічної бази. Було здійснено добір методів збору даних і підготовку психодіагностичних інструментів, зокрема методики «Діагностика мотивації до успіху» Т. Елерса, методики «Діагностика лідерських якостей» Є. Жарікова та Є. Крушельницького, а також методики «Діагностика мотивації до успіху та боязні невдач» А. О. Реана.

На другому, експериментальному, етапі здійснювалося безпосереднє проведення емпіричного дослідження. Цей етап передбачав реалізацію розробленої програми та використання комплексного підходу до збору даних. Учасникам дослідження пропонувалося заповнити анкети та пройти психодіагностичні методики, спрямовані на визначення рівня розвитку їхніх лідерських якостей.

На третьому, аналітичному, етапі здійснювалася обробка та аналіз отриманих результатів. Основний акцент було зроблено на узагальненні отриманих емпіричних даних, зіставленні показників за окремими компонентами лідерських якостей та інтерпретації виявлених особливостей. Для візуалізації результатів використовувалися графіки, що дало змогу наочно представити ключові висновки дослідження та забезпечити глибше розуміння отриманих даних.

Перед початком опитування всіх учасників було поінформовано про мету дослідження та надано інструкції щодо коректного виконання кожної методики. Для забезпечення достовірності результатів опитування проводилося анонімно: учасників просили вказати лише вік і стать.

Такий підхід дозволив мінімізувати психологічне напруження та сприяв отриманню більш надійних даних щодо рівня розвитку лідерських якостей у старшокласників.

Для досягнення поставленої мети було обрано психодіагностичні методики, які відповідали завданням дослідження, а саме:

1. методика «Діагностика мотивації до успіху» (Т. Елерс);
2. методика діагностики лідерських якостей Є. Жарікова та Є. Крушельницького;
3. методика «Діагностика мотивації до успіху та боязні невдач» А. О. Реана.

Методика Елерса для діагностики рівня мотивації до успіху

Методика Елерса, також відома як шкала мотивації до успіху, була розроблена німецьким психологом Т. Елерсом і призначена для діагностики рівня мотивації досягнення успіху у дітей, підлітків і дорослих. Основою методики є самооцінка мотивів респондентів, що виявляються через відповіді на спеціально розроблені твердження. Методика дозволяє оцінити вираженість прагнення індивіда до успіху як важливої складової мотиваційного компонента лідерських якостей.

Проведення дослідження за методикою Елерса передбачає використання опитувальника, що містить 41 твердження, які відображають різні аспекти мотивації до успіху. Респондентам пропонується оцінити, наскільки кожне твердження відповідає їхнім внутрішнім мотивам та життєвим орієнтирам. Оцінювання здійснюється за шкалою, що дозволяє виявити рівень мотиваційної орієнтації кожного учасника.

Результати інтерпретуються таким чином:

- від 1 до 10 балів — низька мотивація до успіху. У такому разі особа не виявляє вираженого прагнення до досягнення успіху, може бути байдужою до власних результатів і не ставити перед собою складних цілей;
- від 11 до 16 балів — середній рівень мотивації до успіху. У цьому випадку спостерігаються помірні прагнення до успіху: людина ставить перед собою певні цілі, однак не завжди виявляє достатню наполегливість у їх досягненні;
- від 17 до 20 балів — помірно високий рівень мотивації до успіху. Особи з таким рівнем мотивації прагнуть досягати поставлених цілей, отримувати визнання за свої досягнення, готові докладати зусиль для реалізації своїх намірів;
- понад 21 бал — занадто високий рівень мотивації до успіху. У цьому випадку прагнення до досягнення цілей може бути надмірно вираженим, що іноді

супроводжується підвищеним напруженням, розчаруванням у разі невдачі та схильністю ігнорувати інші важливі сфери життя.

Методика Елерса є ефективним інструментом для виявлення особливостей мотиваційної структури старшокласників та дозволяє оцінити, наскільки орієнтація на досягнення успіху сприяє розвитку їхнього лідерського потенціалу. Застосування цієї методики у дослідженні лідерських якостей дає змогу визначити, наскільки мотиваційні установки учнів пов'язані з готовністю до активної, цілеспрямованої та відповідальної поведінки.

Методика діагностики лідерських якостей Є. Жарікова та Є. Крушельницького

Методика «Діагностика лідерських здібностей», розроблена Є. Жаріковим та Є. Крушельницьким, призначена для оцінювання та визначення рівня прояву лідерських здібностей у старшокласників і юнаків. Ця методика є одним із ключових інструментів для діагностики лідерського потенціалу, оскільки вона дозволяє оцінити такі особистісні характеристики, як здатність впливати на інших, приймати рішення, брати на себе відповідальність та організовувати діяльність.

Методика складається з 50 тверджень, на які респондентам пропонується дати відповідь у форматі «так» або «ні». Учасники обирають той варіант відповіді, який найбільшою мірою відображає їхнє уявлення про самих себе. Такий підхід забезпечує простоту використання методики та можливість отримання об'єктивних результатів у порівняно короткий термін.

Після заповнення опитувальника результати обробляються за допомогою ключа, який містить правильні відповіді на кожне твердження. За кожну відповідь, що збігається з ключем, респондент отримує один бал, в іншому випадку — 0 балів. Загальна сума балів є показником рівня розвитку лідерських здібностей респондента.

Методика передбачає визначення чотирьох рівнів прояву лідерських здібностей: слабкий рівень прояву, середній, сильний та схильність до диктату: — 0–25 балів — якості лідера виражені слабо. Респондент не має яскраво

виражених лідерських якостей або вони перебувають на початковому етапі розвитку;

– 26–35 балів — якості лідера виражені помірно. Лідерський потенціал проявляється в окремих ситуаціях і потребує подальшого розвитку;

– 36–40 балів — лідерські якості виражені сильно. Респондент має чітко сформовані лідерські якості, які активно проявляються у соціальній взаємодії та діяльності;

– 41 і більше балів — особа як лідер схильна до диктату. Надмірно виражені лідерські якості можуть виявлятися через прагнення до домінування, нав'язування власної думки та контролю над іншими.

Методика Жарікова та Крушельницького дозволяє не лише оцінити рівень прояву лідерських здібностей, а й виявити риси, що потребують подальшого розвитку або корекції.

Методика «Діагностика мотивації до успіху та боязні невдач» (А. О. Реан)

Методика А. О. Реана спрямована на визначення рівня мотивації досягнення успіху та мотивації уникнення невдач, що є важливими показниками мотиваційного компонента лідерських якостей. Дана методика дозволяє оцінити, який із цих полюсів переважає у старшокласників, та визначити його вплив на розвиток їхнього лідерського потенціалу.

Методика складається з переліку тверджень, які респондентам пропонується оцінити, відповідаючи «так» або «ні» залежно від того, наскільки вони погоджуються з кожним твердженням. Важливо, щоб респонденти відповідали швидко, не витрачаючи надто багато часу на обдумування, оскільки це сприяє отриманню більш об'єктивних і достовірних результатів.

У разі сумніву респонденту рекомендується обирати той варіант відповіді, який здається більш вірогідним: відповідь «так» може означати як категоричне «так», так і «скоріше так, ніж ні», а відповідь «ні» — як безумовне «ні», так і «скоріше ні, ніж так».

Після заповнення опитувальника результати оцінюються за допомогою ключа. За кожну відповідь, яка збігається з ключем, респондент отримує 1 бал.

Підрахунок кількості балів дозволяє визначити, який тип мотивації переважає у респондента:

- відповідь «так»: твердження 1, 2, 3, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 20;
- відповідь «ні»: твердження 4, 5, 7, 9, 13, 15, 17.

Кількість набраних балів дозволяє визначити рівень мотивації за такими категоріями:

1. Мотивація на невдачу (боязнь невдачі):

1–7 балів. Така мотивація пов'язана з уникненням відповідальних завдань, страхом перед можливими помилками та негативною оцінкою з боку оточення. Особи з подібним типом мотивації зазвичай характеризуються підвищеною тривожністю, недостатньою впевненістю у собі та прагненням уникати ситуацій, де можливий провал. Їхня активність спрямована переважно на уникнення ризику, а не на досягнення конкретного результату.

2. Невизначена мотиваційна орієнтація:

8–13 балів. У цьому діапазоні не спостерігається чітко вираженого мотиваційного полюсу. Якщо кількість балів становить 8 або 9, це свідчить про тенденцію до мотивації на невдачу. Якщо 12 або 13 балів — наявна тенденція до мотивації на успіх. Така невизначеність може свідчити про внутрішній конфлікт між прагненням досягти успіху та страхом перед невдачами, що може спостерігатися у старшому шкільному віці.

3. Мотивація на успіх (надія на успіх):

14–20 балів. Цей тип мотивації характеризується прагненням досягнення конструктивних результатів, орієнтацією на успіх та розвиток власного потенціалу. Такі респонденти зазвичай є впевненими у собі, ініціативними, цілеспрямованими та наполегливими. Їхня активність спрямована на подолання труднощів, самовдосконалення та досягнення поставлених цілей.

Мотивація на успіх вважається позитивною, оскільки особи, орієнтовані на досягнення, прагнуть отримати конкретний результат, вдосконалити свої навички та реалізувати особистісний потенціал. Їхня діяльність базується на впевненості у власних силах та готовності долати труднощі. Натомість мотивація

на невдачу є негативною, оскільки пов'язана з потребою уникати ситуацій, які можуть призвести до поразки або негативної оцінки. Такі особи часто виявляють підвищену тривожність та недостатню впевненість у собі. Їхня діяльність спрямована на уникнення ризиків, а не на досягнення конструктивних результатів.

Використання методики А. О. Реана у дослідженні лідерських якостей старшокласників дає змогу визначити, якою мірою орієнтація на успіх або страх невдачі впливають на розвиток їхнього лідерського потенціалу. Це є важливим аспектом у вивченні розвитку лідерських якостей, оскільки мотиваційний компонент безпосередньо пов'язаний із готовністю старшокласників приймати рішення, брати на себе відповідальність, виявляти ініціативу та реалізовувати власні ідеї.

2.2. Характеристика вибірки дослідження

Відповідно до мети дослідження, спрямованого на вивчення психологічних особливостей розвитку лідерських якостей у старшокласників, до вибірки було включено учнів старших класів закладу загальної середньої освіти. Такий вибір зумовлений тим, що саме в період ранньої юності відбувається активний розвиток самосвідомості, особистісної автономії, соціальної активності та здатності до організації міжособистісної взаємодії, що є важливим підґрунтям для становлення лідерських якостей.

До вибірки дослідження було залучено 44 здобувачі освіти Ліцею № 113 м. Києва. У дослідженні брали участь учні 10–11 класів віком 15–17 років, що відповідає віковим межам ранньої юності та етапу навчання у старшій школі. Серед учасників дослідження 28 осіб становили юнаки, що становить 63,6 %, а 16 — дівчата, що становить 36,4 %.

Формування вибірки здійснювалося за критеріями вікової відповідності темі дослідження, належності учасників до старшої школи та добровільної згоди на участь у діагностичних процедурах. Обрана вибірка відповідає меті

дослідження, оскільки саме у старшому шкільному віці інтенсивно розвиваються комунікативні, організаційні та вольові якості, пов'язані з формуванням лідерського потенціалу особистості.

2.3. Аналіз та інтерпретація результатів

У ході емпіричного дослідження психологічних особливостей розвитку лідерських якостей у старшокласників було проаналізовано результати, отримані за методикою Т. Елерса «Діагностика мотивації до успіху». Застосування цієї методики дало змогу оцінити вираженість мотивації досягнення як одного з ключових показників мотиваційного компонента лідерських якостей. Оскільки орієнтація на досягнення успіху пов'язана з ініціативністю, наполегливістю, готовністю брати на себе відповідальність і прагненням до самореалізації, її вивчення є важливим для розуміння особливостей становлення лідерського потенціалу в учнів старшого шкільного віку.

Для узагальнення результатів емпіричного дослідження отримані дані подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати дослідження мотивації до успіху у старшокласників за методикою Т. Елерса

Рівень мотивації до успіху	Кількість осіб	Відсоток, %
Високий	24	55
Середній	17	39
Низький	1	2
Занадто високий	2	4

Аналіз результатів засвідчив, що у структурі вибірки переважає високий рівень мотивації до успіху, який виявлено у 24 старшокласників, що становить 55 % від загальної кількості досліджуваних. Це свідчить про достатньо виражену

орієнтацію більшості учасників на досягнення значущих результатів, прагнення до самоствердження, активність у реалізації поставлених цілей і готовність докладати зусиль для їх досягнення. Такі характеристики є психологічно значущими для розвитку лідерських якостей, оскільки саме мотивація досягнення створює внутрішню основу для ініціативної поведінки, відповідальності та включеності в соціальну взаємодію.

Середній рівень мотивації до успіху виявлено у 17 осіб, що становить 39 % вибірки. Такий результат указує на наявність достатнього, але не завжди стійкого прагнення до досягнення успіху. Для цих старшокласників мотивація значною мірою може залежати від зовнішніх умов, соціального схвалення, рівня підтримки з боку найближчого оточення та конкретної ситуації діяльності. Відповідно, потенціал до прояву лідерських якостей у цієї групи є наявним, однак потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного супроводу та створення сприятливих умов для самореалізації.

Високий рівень мотивації до успіху зафіксовано у 2 старшокласників, що становить 4 % вибірки. Такий показник не слід оцінювати однозначно позитивно, оскільки надмірно виражене прагнення до результату може супроводжуватися підвищеним внутрішнім напруженням, болісним переживанням невдач, схильністю до завищених вимог до себе та труднощами емоційної саморегуляції. У контексті розвитку лідерських якостей це може проявлятися як висока активність і рішучість, однак водночас створює ризик перевантаження й дезадаптивних форм самоствердження.

Низький рівень мотивації до успіху виявлено лише в 1 респондента, що становить 2 % загальної кількості досліджуваних. Такий результат свідчить про слабо виражену орієнтацію на досягнення, недостатню впевненість у власних можливостях, знижену готовність до ініціативної поведінки та уникнення ситуацій, пов'язаних із відповідальністю. За наявності подібних особливостей розвиток лідерських якостей може ускладнюватися, що зумовлює необхідність індивідуальної психологічної підтримки.

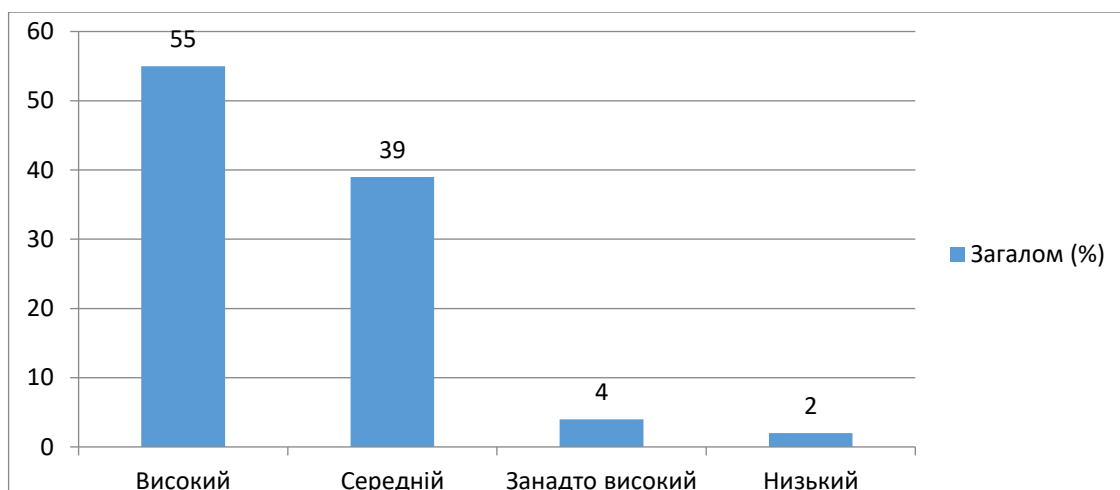

Рис. 2.1. Розподіл рівнів мотивації досягнення успіху у старшокласників за методикою Т. Елерса.

Порівняльний аналіз результатів за статевою ознакою виявив суттєві відмінності у проявах мотивації досягнення успіху. Серед юнаків переважає високий рівень мотивації до успіху. Його виявлено у 18 осіб із 28, що становить 64,3 %. Середній рівень зафіксовано у 9 юнаків, або 32,1 %, а занадто високий — в 1 особи, або 3,6 %. Низький рівень мотивації досягнення успіху серед юнаків не виявлено. Отримані дані свідчать про те, що для більшості юнаків характерне достатньо виражене прагнення до результативності, самоствердження та досягнення поставлених цілей. Така спрямованість може створювати сприятливе підґрунтя для формування лідерських якостей, зокрема ініціативності, рішучості, готовності до конкуренції та відповідальної участі у спільній діяльності.

Серед дівчат структура результатів є дещо іншою. Середній рівень мотивації до успіху виявлено у 8 осіб із 16, що становить 50 %. Високий рівень зафіксовано у 6 респонденток, або 37,5 %, тоді як низький і занадто високий рівні виявлено по 1 особі, тобто по 6,25 % відповідно. Такі дані дають підстави стверджувати, що у дівчат мотивація досягнення успіху частіше проявляється на помірному рівні. Це може свідчити про більш обережну й внутрішньо збалансовану спрямованість на досягнення, за якої прагнення до результату поєднується з потребою в емоційному комфорті, стабільності та збереженні

психологічної рівноваги. Водночас виявлені відмінності не слід інтерпретувати як ознаку більшої чи меншої схильності до лідерства в одній зі статевих груп. Доцільніше розглядати їх як показник певної специфіки прояву мотиваційного компонента лідерських якостей. Якщо у юнаків більш виражено простежується орієнтація на досягнення, самоствердження і результативність, то у дівчат частіше фіксується помірний рівень мотивації, який може поєднуватися з більшою рефлексивністю, емоційною чутливістю та прагненням до узгодженості між особистими цілями й соціальними стосунками.

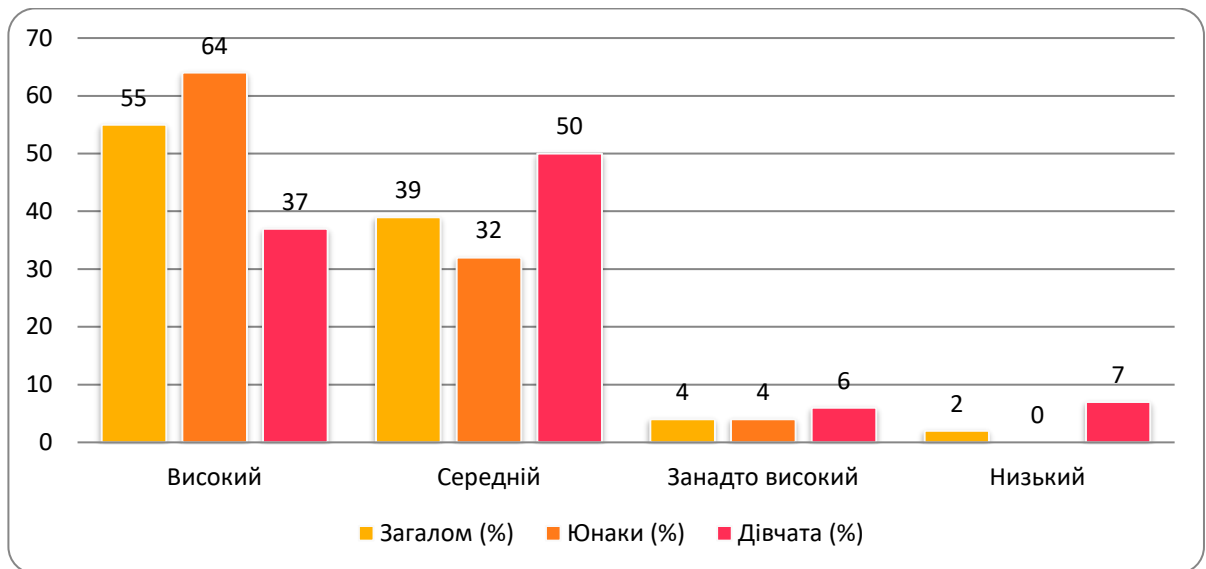

Рис. 2.2. Порівняльний аналіз рівнів мотивації досягнення успіху у старшокласників за методикою Т. Елерса.

Отже, результати дослідження за методикою Т. Елерса дають підстави констатувати, що в більшості старшокласників мотивація досягнення успіху сформована на високому або середньому рівні. Це вказує на наявність сприятливого мотиваційного підґрунтя для розвитку лідерських якостей у досліджуваній вибірці. Домінування високого рівня мотивації досягнення успіху свідчить про виражене прагнення значної частини старшокласників до самореалізації, досягнення результатів, активної участі в діяльності та прояву ініціативи. Водночас наявність середнього рівня у значної частини респондентів указує на потенціал подальшого розвитку цієї сфери за умови належної психолого-педагогічної підтримки. Виявлені статеві відмінності відображають

не стільки різний рівень лідерського потенціалу, скільки особливості його мотиваційного забезпечення, що важливо враховувати в процесі психологічного супроводу старшокласників.

За результатами емпіричного дослідження розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку, проведеного за методикою «Діагностика лідерських здібностей» Є. Жарікова та Є. Крушельницького, було визначено розподіл респондентів за рівнями сформованості лідерських якостей. Отримані показники дають змогу оцінити особливості прояву лідерського потенціалу в юнаків та дівчат старшого шкільного віку, а також виявити, наскільки вираженими є їхні організаторські, комунікативні та впливові характеристики. Для узагальнення результатів дослідження отримані дані подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати діагностики лідерських якостей старшокласників за методикою Є. Жарікова та Є. Крушельницького

Рівень лідерських якостей	Кількість осіб	Відсоток, %
Низький	4	9,1
Середній	26	59,1
Високий	12	27,3
Схильність до диктату	2	4,5

Аналіз результатів засвідчив, що найчисельнішою є група юнаків та дівчат старшого шкільного віку, у яких зафіксовано шкалу 2, тобто середній рівень розвитку лідерських якостей. До цієї групи належать 26 осіб, що становить 59 % від загальної кількості досліджуваних. Такі респонденти виявляють помірно сформовані лідерські якості, здатні проявляти ініціативу в окремих ситуаціях, брати участь в організації спільної діяльності та підтримувати міжособистісну взаємодію в групі. Водночас їхня лідерська активність не завжди має стійкий характер, оскільки в більш складних або відповідальних ситуаціях їм може

бракувати рішучості, упевненості у власних діях і готовності брати на себе провідну роль. Такий результат свідчить про наявність у більшості досліджуваних певного лідерського потенціалу, який може розвиватися за умови цілеспрямованої психолого-педагогічної підтримки.

Шкала 3, що відповідає високому рівню лідерських якостей, виявлена у 12 осіб, що становить 27 % вибірки. Юнаки та дівчата старшого шкільного віку цієї групи характеризуються достатньо вираженою ініціативністю, здатністю впливати на інших, готовністю брати на себе відповідальність, організовувати колективну діяльність і координувати взаємодію в групі. Для них є характерними активна соціальна позиція, уміння відстоювати власну думку, комунікативна впевненість та схильність до прийняття рішень. Наявність такої групи у структурі вибірки дає підстави говорити про досить помітний прошарок учнів, у яких лідерські якості вже мають виразний прояв і можуть виступати важливою основою подальшого особистісного та соціального становлення.

Шкала 1, яка відображає низький рівень лідерських якостей, зафіксована у 4 осіб, що становить 9 % від загальної кількості респондентів. Для цієї групи характерними є недостатня ініціативність, обмежена готовність до організації спільної діяльності, труднощі у прийнятті рішень, а також знижена впевненість у ситуаціях групової взаємодії. Такі юнаки та дівчата старшого шкільного віку частіше займають пасивну позицію в колективі, уникають ролі організатора та не завжди виявляють готовність брати на себе відповідальність. Подібні результати можуть свідчити про потребу в індивідуальній роботі, спрямованій на розвиток комунікативної впевненості, самостійності та навичок соціальної взаємодії.

Окрему групу становлять 2 особи, або 5 % вибірки, у яких виявлено шкалу 4, тобто схильність до диктату. У межах цієї категорії йдеться не просто про високий рівень лідерських якостей, а про надмірно виражене прагнення до домінування, контролю над іншими та нав'язування власної позиції. У поведінці таких юнаків та дівчат старшого шкільного віку лідерський потенціал може реалізовуватися переважно через авторитарний стиль взаємодії, що ускладнює

конструктивне спілкування в групі та може створювати напруження в міжособистісних стосунках. Тому в цьому випадку доцільно говорити не про вищий рівень розвитку лідерства, а про специфічну форму його прояву, яка потребує корекції в напрямі розвитку толерантності, здатності до співпраці та врахування позиції інших.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що для більшості юнаків та дівчат старшого шкільного віку характерною є шкала 2, тобто середній рівень сформованості лідерських якостей, тоді як майже третина респондентів уже демонструє шкалу 3 — високий рівень їх розвитку. Це загалом узгоджується з попередньо виявленими особливостями мотивації досягнення успіху, оскільки достатній рівень мотиваційної спрямованості створює психологічне підґрунтя для прояву ініціативності, відповідальності та організаторської активності. Водночас наявність невеликої частки респондентів із шкалою 1 та шкалою 4 вказує на необхідність диференційованого підходу у психологічному супроводі розвитку лідерського потенціалу.

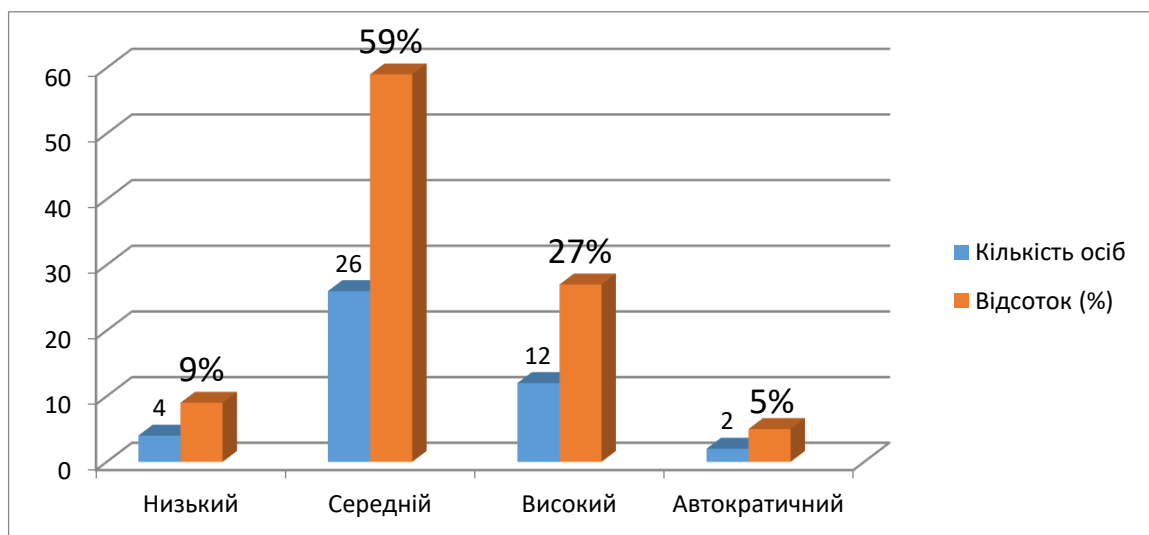

Рис. 2.3. Розподіл рівнів лідерських якостей у старшокласників за методикою Є. Жарікова та Є. Крушельницького.

Порівняльний аналіз результатів за статевою ознакою дозволив виявити певні особливості прояву лідерських якостей у юнаків і дівчат. У групі юнаків високий рівень лідерських якостей зафіксовано у 32 % опитаних, тоді як серед

дівчат цей показник становить 19 %. Таке співвідношення свідчить про те, що юнаки частіше виявляють виражену готовність до виконання провідної ролі в колективі, частіше демонструють ініціативність, рішучість і схильність до організації спільної діяльності. Імовірно, це пов'язано з більш помітною орієнтацією частини юнаків на самоствердження, змагальність і соціальне визнання у груповій взаємодії.

Водночас середній рівень лідерських якостей є домінувальним в обох групах: його виявлено у 60 % юнаків і 57 % дівчат. Це дає підстави говорити про загальну тенденцію до помірного розвитку лідерських якостей у старшокласників незалежно від статі. У більшості випадків ідеться про наявність окремих лідерських проявів, які ще не набули стабільного й цілісного характеру. Такі учні можуть бути достатньо активними в певних ситуаціях, однак не завжди послідовно реалізують власний організаторський потенціал.

Низький рівень лідерських якостей серед дівчат виявлено у 18 % випадків, тоді як серед юнаків цей показник становить лише 4 %. Така відмінність свідчить про те, що частина дівчат рідше виявляє готовність до відкритого лідерського самовираження, обережніше бере на себе відповідальність у групових ситуаціях і менш схильна до домінування в міжособистісній взаємодії. Водночас таку особливість не варто розглядати як відсутність лідерського потенціалу, оскільки вона може відображати інший стиль його прояву, менш пов'язаний із прямим керівництвом і більшою мірою орієнтований на співпрацю, підтримку та узгодження позицій.

Схильність до диктату зафіксовано лише серед юнаків — 4 %, тоді як серед дівчат таких випадків не виявлено. Це дає підстави припустити, що в окремих юнаків прагнення до лідерства може набувати форми жорсткішого домінування та авторитарного впливу на групу. У психологічному аспекті така тенденція потребує уваги, оскільки ефективне лідерство у старшому шкільному віці має ґрунтуватися не лише на здатності впливати, а й на вмінні співпрацювати, координувати спільну діяльність і враховувати інтереси інших.

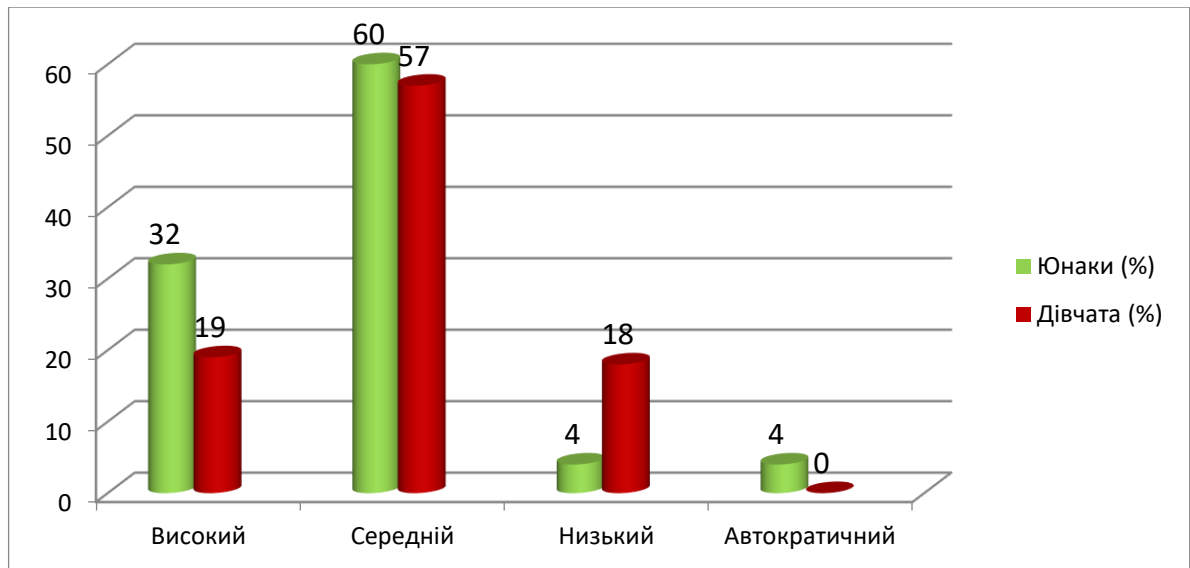

Рис. 2.4. Порівняльний аналіз рівнів лідерських якостей у старшокласників за методикою Є. Жарікова та Є. Крушельницького.

Отже, результати дослідження свідчать, що в структурі вибірки переважає середній рівень розвитку лідерських якостей, а значна частина старшокласників уже демонструє високий рівень їх сформованості. Виявлені відмінності між юнаками та дівчатами вказують не стільки на нерівномірність лідерського потенціалу, скільки на специфіку його прояву. Для юнаків більш характерними є виразніша орієнтація на активне лідерське самоствердження та готовність до провідної ролі, тоді як у дівчат частіше простежується помірний, менш домінантний стиль реалізації лідерських якостей. Це доцільно враховувати під час організації психологічної роботи зі старшокласниками, спрямованої на розвиток їхнього лідерського потенціалу, комунікативної компетентності, відповідальності та навичок конструктивної взаємодії в колективі.

У ході емпіричного дослідження психологічних особливостей розвитку лідерських якостей у старшокласників було проаналізовано результати, отримані за методикою «Діагностика мотивації до успіху та боязні невдач» А. О. Реана. Використання цієї методики дало змогу виявити особливості мотиваційної спрямованості старшокласників, а також визначити, якою мірою орієнтація на успіх або страх невдачі можуть впливати на розвиток їхнього лідерського потенціалу. У контексті даного дослідження зазначені показники мають

особливе значення, оскільки мотивація досягнення пов'язана з ініціативністю, рішучістю, готовністю до відповідальності та самореалізації, тоді як боязнь невдач може стримувати активність, знижувати впевненість у собі та ускладнювати прояв лідерських якостей у ситуаціях соціальної взаємодії.

Для узагальнення результатів дослідження отримані дані щодо мотивації досягнення успіху подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Результати діагностики старшокласників за методикою А. О. Реана
(мотивація досягнення успіху)**

Рівень мотивації до успіху	Кількість осіб	Відсоток, %
Високий	26	59,1
Середній	16	36,4
Низький	2	4,5

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що високий рівень мотивації до успіху є характерним для більшості старшокласників. Його виявлено у 26 осіб, що становить 59,1 % вибірки. Це свідчить про виражену орієнтацію значної частини досліджуваних на досягнення результату, прагнення до самореалізації, готовність долати труднощі та брати на себе відповідальність за власні дії. Для таких старшокласників властивими є активність, наполегливість, цілеспрямованість і позитивне сприйняття ситуацій, які вимагають мобілізації зусиль. Саме така мотиваційна спрямованість створює сприятливе психологічне підґрунтя для розвитку лідерських якостей, оскільки вона пов'язана з готовністю ініціювати діяльність, приймати рішення та відстоювати власну позицію.

Середній рівень мотивації до успіху виявлено у 16 осіб, що становить 36,4 % вибірки. Для цієї групи характерна помірно виражена орієнтація на досягнення результату, яка не завжди має стійкий характер. Такі старшокласники здатні проявляти ініціативу й зацікавленість у досягненні успіху, однак їхня активність часто залежить від зовнішньої підтримки, конкретних умов діяльності,

соціального схвалення або рівня складності завдання. У деяких ситуаціях вони можуть виявляти достатню наполегливість, проте в умовах невизначеності або ризику нерідко діють менш упевнено. Це дозволяє розглядати дану групу як таку, що має потенціал до розвитку лідерських якостей, але потребує додаткових умов для його повнішої реалізації.

Низький рівень мотивації до успіху зафіксовано у 2 старшокласників, що становить 4,5 % загальної кількості досліджуваних. Подібний результат свідчить про слабо виражене прагнення до досягнення значущих результатів, недостатню впевненість у власних силах і знижену готовність до самостійної активності. У поведінці таких учнів можуть спостерігатися уникнення складних завдань, обережність у прийнятті рішень і схильність відмовлятися від ініціативи у випадку труднощів. За наявності таких особливостей процес формування лідерських якостей може ускладнюватися, що актуалізує потребу в індивідуалізованій психолого-педагогічній підтримці.

Поряд із мотивацією досягнення успіху в межах даної методики було досліджено боязнь невдач як психологічний чинник, що може істотно впливати на рівень активності старшокласників, їхню впевненість у собі та готовність до прояву лідерських якостей. Узагальнені результати подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Результати діагностики старшокласників за методикою А. О. Реана
(боязнь невдач)**

Рівень боязні невдач	Кількість осіб	Відсоток, %
Високий	8	18,2
Середній	22	50,0
Низький	14	31,8

Аналіз результатів показав, що найбільш поширеним є середній рівень боязні невдач, який виявлено у 22 осіб, або у 50,0 % вибірки. Це свідчить про те, що для значної частини старшокласників властива помірна обережність у

ситуаціях оцінювання, відповідальності або можливого неспіху. Така особливість не обов'язково має негативний характер, однак за певних умов може стримувати ініціативність, знижувати готовність до ризику та впливати на рішучість у прийнятті рішень.

Високий рівень боязні невдач зафіксовано у 8 старшокласників, що становить 18,2 % вибірки. Для цієї групи характерними можуть бути підвищена тривожність, невпевненість у власних можливостях, чутливість до зовнішньої оцінки та уникнення ситуацій, у яких існує ймовірність помилки або негативного результату. Подібна мотиваційна орієнтація може ускладнювати розвиток лідерських якостей, оскільки стримує активність, перешкоджає відкритому самовираженню та знижує готовність брати на себе відповідальність у груповій взаємодії. Низький рівень боязні невдач виявлено у 14 осіб, що становить 31,8 % вибірки. Такі старшокласники, як правило, більш упевнено ставляться до ситуацій труднощів, не схильні надмірно зосереджуватися на можливих помилках і здатні сприймати невдачу як досвід, що сприяє подальшому розвитку. Саме така особливість може виступати важливою передумовою для прояву лідерських якостей, оскільки вона пов'язана з психологічною стійкістю, готовністю діяти в умовах невизначеності та здатністю зберігати активну позицію.

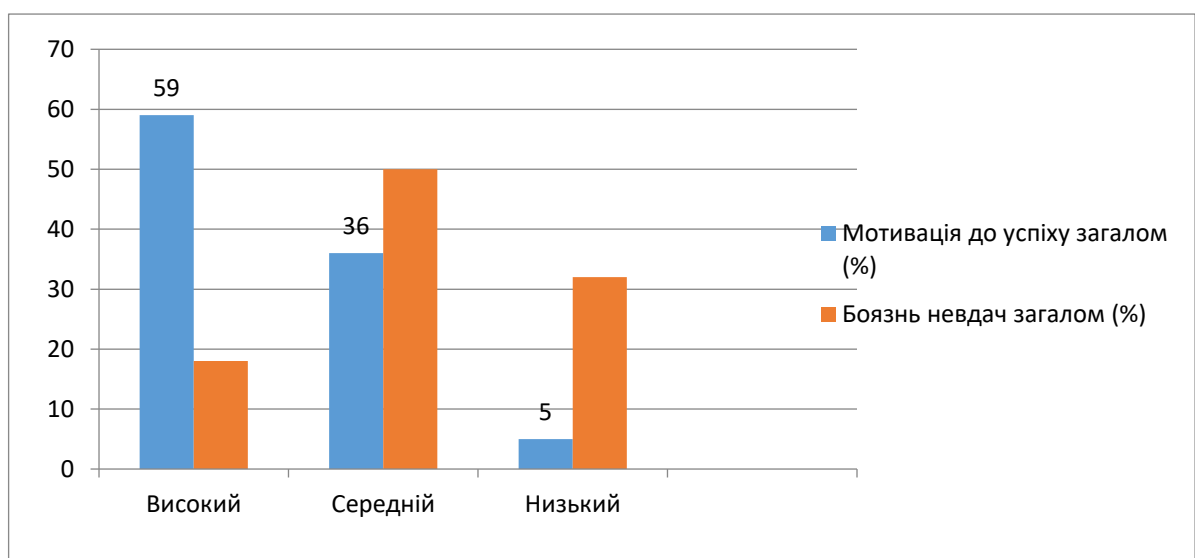

Рис. 2.5. Розподіл рівнів мотивації досягнення успіху та боязні невдач у старшокласників за методикою А. О. Реана.

Порівняльний аналіз результатів за статевою ознакою дозволив виявити певні особливості мотиваційної сфери юнаків і дівчат. Серед юнаків високий рівень мотивації до успіху зафіксовано у 18 осіб, що становить 64 %, середній — у 9 осіб, або 32 %, низький — в 1 особи, або 4 %. Такі результати свідчать про достатньо виражену орієнтацію більшості юнаків на досягнення результату, активність, змагальність і самоствердження. Подібна мотиваційна спрямованість може позитивно впливати на формування лідерських якостей, оскільки пов'язана з готовністю брати на себе ініціативу та діяти в ситуаціях відповідальності. Водночас високий рівень боязні невдач серед юнаків виявлено лише у 4 осіб, що становить 14 %, а це вказує на відносно нижчу вираженість стримувального впливу страху помилки на їхню поведінку.

Серед дівчат високий рівень мотивації до успіху виявлено у 8 осіб, або у 50 %, середній — у 7 осіб, або у 44 %, низький — в 1 особи, або у 6 %. Отримані дані свідчать про те, що у дівчат мотивація досягнення успіху також представлена достатньо виразно, однак її структура є дещо більш помірною. Це може вказувати на поєднання прагнення до результату з більшою обережністю, рефлексивністю та врахуванням можливих наслідків власних дій. Високий рівень боязні невдач серед дівчат виявлено у 4 осіб, що становить 25 %, тобто цей показник є вищим, ніж серед юнаків. Така відмінність може свідчити про більшу чутливість частини дівчат до ситуацій оцінювання, до зовнішнього схвалення або до ризику неуспіху, що потенційно може знижувати готовність до відкритого прояву ініціативи та лідерської активності.

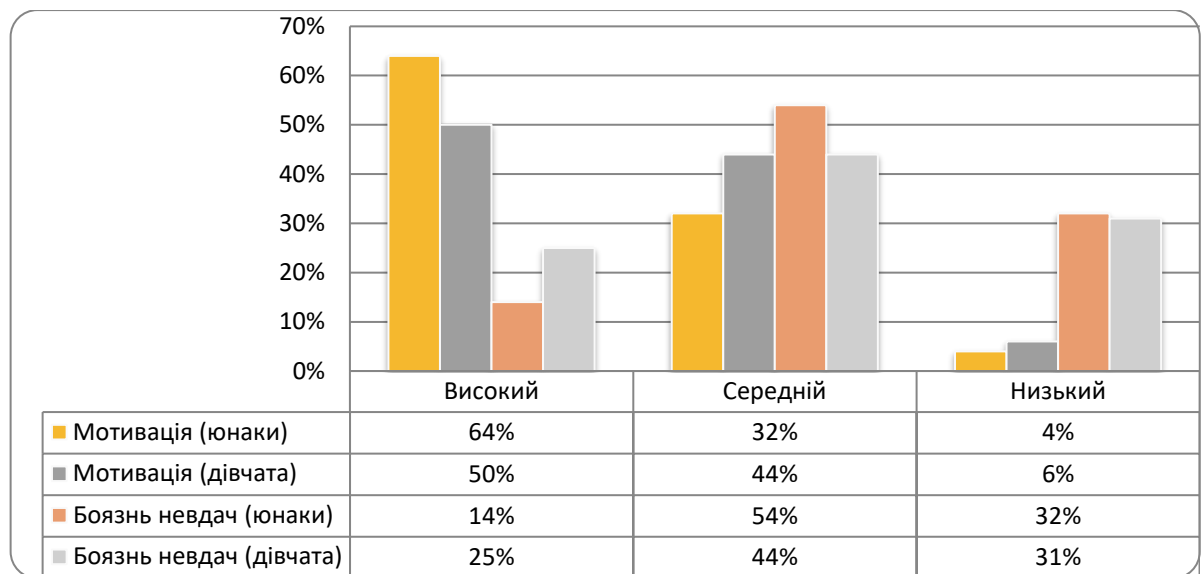

Рис. 2.6. Порівняльний аналіз мотивації досягнення успіху у старшокласників за методикою А. О. Реана.

Отже, результати дослідження за методикою А. О. Реана дозволяють зробити висновок, що в більшості старшокласників переважає орієнтація на досягнення успіху, тоді як боязнь невдач у значної частини респондентів має середній або низький рівень вираженості. Це свідчить про загалом сприятливий стан мотиваційної сфери для розвитку лідерських якостей у досліджуваній вибірці. Поєднання високої мотивації досягнення з невисокою або помірною боязню невдач створює психологічні умови для прояву ініціативності, рішучості, відповідальності та соціальної активності. Водночас наявність частини старшокласників із підвищеним страхом невдачі або низькою мотивацією до успіху вказує на необхідність цілеспрямованої психологічної роботи, спрямованої на зміцнення впевненості в собі, розвиток стійкості до труднощів і формування готовності до активної самореалізації в колективній діяльності.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

3.1. Обґрунтування програми розвитку лідерських якостей у старшокласників

У сучасних умовах розвитку суспільства зростає потреба в особистостях, які здатні не лише адаптуватися до змін, а й виявляти ініціативу, брати на себе відповідальність, конструктивно взаємодіяти з іншими та впливати на перебіг спільної діяльності. У зв'язку з цим лідерство доцільно розглядати не лише як окрему соціальну роль, а як важливу особистісну характеристику, що виявляється у здатності організовувати взаємодію, приймати рішення, відстоювати власну позицію, координувати дії групи та нести відповідальність за досягнення спільного результату. Саме тому розвиток лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку набуває особливої актуальності в контексті сучасної психолого-педагогічної практики.

Старший шкільний вік є сензитивним періодом для розвитку лідерських якостей, оскільки саме на цьому етапі інтенсивно формуються самосвідомість, особистісна ідентичність, прагнення до самоствердження, потреба в суспільному визнанні та готовність до самостійного вибору життєвої позиції. Юнаки та дівчата старшого шкільного віку активно включаються в систему міжособистісних відносин, прагнуть визначити власне місце в колективі, виявити індивідуальність і набути досвіду соціальної взаємодії. За таких умов саме лідерські якості виступають важливим ресурсом особистісного становлення, оскільки забезпечують розвиток ініціативності, відповідальності, комунікативної компетентності, емоційної саморегуляції та здатності до співпраці. Необхідність розроблення психологічної програми розвитку лідерських якостей зумовлюється також результатами емпіричного дослідження, проведеного серед юнаків та дівчат старшого шкільного віку. Отримані

результати засвідчили, що, попри достатній мотиваційний потенціал значної частини досліджуваних і наявність у них помірно або добре виражених лідерських якостей, у структурі вибірки простежуються і певні проблемні аспекти. Зокрема, частина респондентів характеризується середнім рівнем сформованості лідерських якостей, що вказує на нестійкість їх прояву в реальних ситуаціях взаємодії, недостатню впевненість у власних силах, труднощі у прийнятті рішень та обмежену готовність брати на себе провідну роль. Крім того, у частини учасників виявлено підвищену боязнь невдач, що може стримувати ініціативність, знижувати активність і перешкоджати повнішому розкриттю лідерського потенціалу. Саме це актуалізує потребу у спеціально організованій програмі психологічного впливу, спрямованій на цілеспрямований розвиток відповідних особистісних якостей.

Запропонована програма ґрунтується на розумінні лідерства як інтегративного особистісного утворення, що охоплює мотиваційний, емоційно-вольовий, особистісний і діяльнісний компоненти. У зв'язку з цим її зміст орієнтований не лише на формування уявлень про лідерство як соціально-психологічний феномен, а й на розвиток конкретних умінь та особистісних якостей, необхідних для ефективної взаємодії в колективі. Йдеться про розвиток здатності до самопізнання, усвідомлення власних сильних сторін, формування адекватної самооцінки, підвищення рівня впевненості у собі, розвиток навичок комунікації, уміння працювати в команді, приймати рішення, конструктивно вирішувати конфліктні ситуації та організовувати спільну діяльність.

Важливим підґрунтям програми є положення про те, що лідерські якості не є виключно вродженими властивостями, а можуть розвиватися в процесі спеціально організованої діяльності, міжособистісної взаємодії та цілеспрямованого психологічного супроводу. Саме тому програма передбачає створення такого розвивального середовища, у якому юнаки та дівчата старшого шкільного віку отримують можливість не лише усвідомити значення лідерства, а й практично реалізувати себе у відповідних ситуаціях. Це дає змогу поєднати

когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти розвитку, а також забезпечити перенесення сформованих умінь у реальні умови шкільного життя.

Структурно програма охоплює чотири змістові модулі. Перший модуль — самопізнання і лідерська ідентичність — спрямований на розвиток рефлексії, самоаналізу та усвідомлення власних ресурсів і бар'єрів у прояві лідерських якостей. Другий модуль — ефективна комунікація та вплив — орієнтований на розвиток умінь слухати, висловлювати власну думку, аргументувати позицію та взаємодіяти в умовах групової роботи. Третій модуль — командна взаємодія та проєктне лідерство — передбачає формування вмінь координувати спільну діяльність, розподіляти ролі, приймати рішення та брати на себе відповідальність за результат. Четвертий модуль — інтеграція досвіду та особистісний розвиток — спрямований на узагальнення набутого досвіду, розвиток здатності до рефлексії та побудову індивідуального плану подальшого особистісного зростання. Кожне заняття має внутрішню логіку побудови та включає вступну частину, основний розвивальний блок і підсумкову рефлексію. На початку заняття здійснюється коротке налаштування на роботу, актуалізація емоційного стану учасників і створення атмосфери психологічної безпеки. Основна частина містить вправи, спрямовані на розвиток лідерських якостей, комунікативних умінь, здатності до самоаналізу, прийняття рішень і продуктивної групової взаємодії. Завершальна частина передбачає осмислення набутого досвіду, обговорення труднощів і досягнень, а також фіксацію індивідуальних висновків. Така структура забезпечує не лише засвоєння нового досвіду, а й його особистісне осмислення, що є важливою умовою стійких позитивних змін.

Для реалізації програми використовуються мінілекційні повідомлення, групові дискусії, рольові та ділові ігри, вправи на розвиток комунікації, елементи арт-терапевтичних і тренінгових технік, а також методи керованої рефлексії. Поєднання різних форм і методів роботи дозволяє забезпечити багатовимірний вплив на особистість, активізувати внутрішні ресурси учасників та підвищити ефективність формування лідерських якостей. Особливе значення має включення юнаків та дівчат старшого шкільного віку в ситуації, де вони можуть

безпосередньо пережити досвід ініціативності, відповідальності, співпраці та групового впливу.

До початку реалізації програми доцільно провести вхідну діагностику, яка дозволяє уточнити індивідуальні особливості учасників, визначити вихідний рівень розвитку мотивації досягнення, боязні невдач і сформованості лідерських якостей. Після завершення програми проводиться повторна діагностика для оцінки динаміки змін і визначення ефективності психологічного впливу. Це дає змогу не лише оцінити загальні результати програми, а й сформулювати практичні рекомендації для педагогів, психологів і батьків щодо подальшої підтримки розвитку лідерського потенціалу юнаків та дівчат старшого шкільного віку. Принципово важливими умовами реалізації програми є добровільність участі, дотримання конфіденційності, створення психологічно безпечного середовища, повага до індивідуальних відмінностей та підтримка доброзичливої групової атмосфери. За таких умов розвиток лідерських якостей відбувається не через зовнішній тиск або нав'язування моделей поведінки, а через активізацію внутрішніх ресурсів особистості, усвідомлення власних можливостей та поступове набуття позитивного досвіду взаємодії. Саме такий підхід забезпечує гуманістичну спрямованість програми та створює умови для розкриття індивідуального стилю лідерства кожного учасника.

Отже, психологічна програма розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку є теоретично обґрунтованою і практично доцільною. Її впровадження зумовлене як віковими особливостями старшокласників, так і результатами проведеного емпіричного дослідження, які засвідчили потребу у цілеспрямованому розвитку мотиваційного, емоційно-вольового, особистісного та діяльнісного компонентів лідерських якостей. Реалізація такої програми може сприяти підвищенню рівня ініціативності, відповідальності, комунікативної компетентності та готовності юнаків та дівчат старшого шкільного віку до конструктивної взаємодії й самореалізації в колективі.

3.2. Зміст та етапи реалізації програми

Реалізація психологічної програми розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку передбачає послідовну організацію роботи, побудовану з урахуванням логіки особистісного розвитку, поступового ускладнення завдань і переходу від самопізнання до практичного виявлення лідерського потенціалу в міжособистісній взаємодії. Зміст програми структуровано таким чином, щоб забезпечити цілісний вплив на мотиваційний, емоційно-вольовий, комунікативний та діяльнісний компоненти лідерських якостей. Саме тому програма поєднує елементи психоедукації, групової взаємодії, тренінгових вправ, рефлексивних технік і практичних завдань, спрямованих на формування в учасників здатності до самопізнання, ініціативності, відповідальності, співпраці, організації спільної діяльності та конструктивного впливу на оточення.

Програма має тренінгово-розвивальний характер і побудована з урахуванням вікових та психологічних особливостей юнаків та дівчат старшого шкільного віку. Її структура є послідовною та логічно організованою. Вона включає вісім занять тривалістю по 90 хвилин кожне, які проводяться протягом чотирьох тижнів із частотою два рази на тиждень. Оптимальна кількість учасників у групі становить від 12 до 16 осіб, що створює умови для активної взаємодії, залучення до спільної роботи, надання індивідуального зворотного зв'язку та повноцінного включення кожного учасника в груповий процес.

Зміст програми реалізується у межах трьох взаємопов'язаних етапів: підготовчого, основного та підсумкового. Підготовчий етап спрямований на створення організаційних і психологічних умов для подальшої роботи. На цьому етапі визначаються склад групи, формат проведення занять, правила взаємодії, а також здійснюється первинна діагностика особливостей розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку. Важливим завданням

підготовчого етапу є формування психологічно безпечного простору, у якому учасники можуть відкрито висловлювати думки, брати участь у вправах, не побоюючись осуду або негативного оцінювання. Саме на цьому етапі доцільно ознайомити учасників із метою програми, пояснити її значення для особистісного розвитку та окреслити загальні очікування від спільної роботи.

Основний етап є центральним у структурі програми, оскільки саме він охоплює безпосередній розвивальний вплив. Його зміст реалізується через систему занять, об'єднаних у чотири тематичні модулі. Перший модуль пов'язаний із самопізнанням і формуванням лідерської ідентичності. Його метою є поглиблення уявлень учасників про власні індивідуально-психологічні особливості, усвідомлення сильних сторін, особистісних ресурсів і труднощів, що можуть впливати на прояв лідерських якостей. У межах цього модуля увага зосереджується на розвитку рефлексії, самооцінки, впевненості в собі та усвідомленні власного стилю взаємодії з іншими.

Другий модуль стосується розвитку ефективної комунікації та навичок психологічного впливу. Він передбачає формування вмінь слухати співрозмовника, аргументовано висловлювати власну думку, переконувати, вести діалог, взаємодіяти в умовах різних позицій і зберігати конструктивність у спілкуванні. Особлива увага приділяється розвитку емпатії, здатності розуміти емоційні стани інших людей, а також навичкам регулювання власних емоцій у ситуаціях напруженої взаємодії.

Третій модуль програми орієнтований на розвиток навичок командної взаємодії та організації спільної діяльності. У його межах юнаки та дівчата старшого шкільного віку залучаються до виконання вправ, що потребують розподілу ролей, координації дій, колективного ухвалення рішень, відповідальності за спільний результат і здатності працювати в умовах взаємозалежності. Саме в груповій діяльності лідерські якості набувають прикладного змісту, оскільки учасники отримують можливість реалізувати ініціативність, організованість і відповідальність у конкретних моделях взаємодії.

Четвертий модуль має інтегративний характер і спрямований на узагальнення набутого досвіду, розвиток здатності до самоаналізу та побудову індивідуальної траєкторії подальшого особистісного зростання. На цьому етапі учасники осмислюють власні досягнення, зміни в самосприйнятті, особливості прояву лідерських якостей у процесі тренінгової взаємодії, а також визначають ті аспекти, які потребують подальшого вдосконалення.

Підсумковий етап реалізації програми пов'язаний з оцінюванням її результативності та аналізом динаміки розвитку лідерських якостей. На цьому етапі доцільно проводити повторну діагностику, зіставляти отримані показники з вихідними результатами, а також узагальнювати зміни, які відбулися у мотиваційній, комунікативній, емоційно-вольовій та діяльнісній сферах особистості. Важливо, що оцінювання ефективності програми має спиратися не лише на кількісні показники, а й на якісний аналіз змін у поведінці учасників, їхній готовності брати на себе відповідальність, проявляти ініціативу, взаємодіяти в команді та конструктивно впливати на інших.

Зміст програми конкретизується через вісім занять, кожне з яких має власну тему, змістове спрямування, мету та тривалість. Узагальнену структуру програми розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку подано в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Структура та зміст програми розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку

Модуль	№ заняття	Тема заняття	Змістове спрямування	Основна мета	Тривалість
Самопізнання і лідерська ідентичність	1	Знайомство. Самопрезентація та формування групи	Встановлення контакту, формування довіри, прийняття правил	Створити безпечну групову атмосферу та актуалізувати інтерес	90 хв.

			групової взаємодії	учасників до проблеми лідерства	
Самопізнання і лідерська ідентичність	2	Якості лідера	Усвідомлення сутності лідерства, аналіз лідерських якостей, первинна самооцінка власного лідерського потенціалу	Сформувати уявлення про лідерство та сприяти усвідомленню індивідуальних лідерських якостей	90 хв.
Ефективна комунікація та вплив	3	Формула ефективного спілкування	Розвиток комунікативних умінь, активного слухання, навичок взаємодії	Розвивати здатність до конструктивного спілкування як основу лідерської поведінки	90 хв.
Ефективна комунікація та вплив	4	Сходінками до успіху	Підвищення впевненості в собі, розвиток мотивації досягнення, формування позитивних настанов	Сприяти розвитку впевненості у власних силах і готовності до досягнення значущих цілей	90 хв.
Командна взаємодія та проєктне лідерство	5	Раціональний підхід до вирішення проблем	Аналіз проблемних ситуацій, розвиток гнучкості мислення,	Формувати вміння аналізувати ситуацію, знаходити конструктивні	90 хв.

			прийняття рішень	способи розв'язання проблем і брати відповідальність за вибір	
Командна взаємодія та проектне лідерство	6	Командна взаємодія та відповідальніст ь	Розвиток співпраці, розподілу ролей, відповідальної поведінки у спільній діяльності	Розвивати навички командної роботи та готовність до відповідального виконання лідерських функцій	90 хв.
Інтеграція досвіду та особистісний розвиток	7	Лідерство у взаємодії та впливі	Формування навичок аргументації, переконання, організації спільної діяльності	Сприяти розвитку здатності впливати на групу конструктивним и способами та координувати спільну діяльність	90 хв.
Інтеграція досвіду та особистісний розвиток	8	Людина в конфлікті	Формування навичок конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях, розвиток емоційної саморегуляції	Навчити учасників ефективно взаємодіяти в умовах конфлікту та зберігати продуктивну позицію	90 хв.

Як видно з таблиці 3.1, програма побудована за принципом послідовного ускладнення змісту та охоплює ключові напрями розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку. Її структура передбачає перехід від самопізнання та усвідомлення власного лідерського потенціалу до розвитку комунікативних умінь, упевненості в собі, навичок прийняття рішень, відповідальної поведінки, командної взаємодії та конструктивного розв'язання конфліктів. Така послідовність забезпечує цілісний психологічний вплив на основні компоненти лідерських якостей і створює умови для їх послідовного розвитку. Таким чином, зміст і етапи реалізації програми розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку вибудовані відповідно до логіки поступового особистісного зростання та ускладнення форм соціальної взаємодії. Послідовне проходження підготовчого, основного та підсумкового етапів, а також реалізація чотирьох змістових модулів забезпечують системний вплив на ключові компоненти лідерських якостей. Це створює умови для розвитку в юнаків та дівчат старшого шкільного віку ініціативності, упевненості в собі, відповідальності, комунікативної компетентності, здатності до співпраці та готовності до конструктивного впливу в групі.

3.3. Практичні рекомендації

У сучасних умовах розвитку суспільства лідерські якості виступають важливою передумовою формування відповідальної, соціально активної, ініціативної та здатної до конструктивної взаємодії особистості. Особливого значення вони набувають у старшому шкільному віці, коли інтенсивно розвиваються самосвідомість, здатність до самовизначення, потреба в суспільному визнанні, готовність до прийняття рішень та включення в систему міжособистісних відносин. Саме тому розвиток лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку має розглядатися як важливий напрям психологічного і педагогічного супроводу.

З урахуванням результатів проведеного емпіричного дослідження та змісту запропонованої програми розвитку лідерських якостей доцільно запропонувати систему практичних рекомендацій, спрямованих на послідовний розвиток лідерського потенціалу юнаків та дівчат старшого шкільного віку. Такі рекомендації охоплюють кілька взаємопов'язаних напрямів: розвиток самосвідомості та рефлексії, використання освітньої діяльності як простору для лідерських проб, активізацію позанавчальної ініціативності, удосконалення комунікативної культури та створення сприятливого педагогічного середовища.

Першим важливим напрямом є саморозвиток і рефлексивна практика. Формування лідерських якостей починається з усвідомлення себе як суб'єкта впливу, здатного приймати рішення, брати на себе відповідальність і впливати на хід спільної діяльності. Саме тому доцільно розвивати здатність до самоаналізу, постановки особистісно значущих цілей, оцінювання власних сильних і слабких сторін, а також до осмислення власного досвіду взаємодії з іншими. Для цього юнакам та дівчатам старшого шкільного віку можна рекомендувати ведення щоденника самоспостереження, у якому фіксуються ситуації успішного або недостатньо результативного прояву лідерської позиції, регулярне звернення до зворотного зв'язку з боку однолітків і педагогів, а також використання коротких рефлексивних практик, спрямованих на усвідомлення власних точок зростання.

Другим напрямом є освітня діяльність як платформа для формування лідерських якостей. Освітнє середовище є не лише простором засвоєння знань, а й важливою сферою соціальної взаємодії, у межах якої юнаки та дівчата старшого шкільного віку можуть отримати досвід ініціативності, координації спільної роботи, прийняття рішень, аргументації власної позиції та відповідальності за результат. Саме тому доцільно залучати учнів до організації навчальних мікропроектів, модерування дискусій, роботи в малих групах із ротацією функцій лідера, а також до різних форматів публічної презентації ідей. Такі форми діяльності створюють умови для практичного закріплення лідерської поведінки в реальних, але психологічно безпечних умовах.

Третім напрямом є позанавчальна активність як простір для виявлення ініціативності. Позакласна та позашкільна діяльність створює додаткові можливості для прояву самостійності, організаторських умінь, відповідальності та соціальної активності. Участь у волонтерських ініціативах, молодіжних проєктах, творчих об'єднаннях, тематичних клубах і громадських заходах сприяє розвитку впевненості у собі, здатності до співпраці, емоційної стійкості та готовності діяти в умовах реальної соціальної взаємодії. Саме в такій діяльності юнаки та дівчата старшого шкільного віку можуть випробувати себе в ролі ініціаторів, організаторів або координаторів спільної справи.

Четвертим напрямом є розвиток комунікативної культури як важливого компонента лідерського потенціалу. Уміння слухати, переконувати, висловлювати власну думку, дотримуватися логіки аргументації, регулювати емоції у спілкуванні та будувати конструктивний діалог є необхідною передумовою ефективного лідерства. Саме через комунікацію юнаки та дівчата старшого шкільного віку здобувають авторитет у групі, впливають на однолітків, формують довіру та підтримують згуртованість колективу. У зв'язку з цим доцільно використовувати дебати, дискусійні платформи, вправи на активне слухання, короткі публічні виступи, рольові комунікативні ситуації, а також техніки, що сприяють розвитку мовленнєвої гнучкості та емоційної врівноваженості в процесі взаємодії.

П'ятим напрямом є педагогічне середовище як ресурс розвитку лідерських якостей. У старшому шкільному віці важливу роль відіграє соціальне оточення, яке може або стимулювати, або стримувати прояв ініціативності, відповідальності та самостійності. Саме тому ефективний розвиток лідерських якостей потребує створення такого освітнього середовища, у якому визнається право учня на власну думку, підтримується його прагнення до активної участі у справах класу та школи, схвалюються спроби брати на себе відповідальність і створюються умови для набуття досвіду конструктивного впливу на групу. Педагогічний супровід має ґрунтуватися на співпраці, довірі, підтримці та поступовому розширенні сфер самостійності учнів.

З метою систематизації основних напрямів практичної роботи доцільно подати узагальнену таблицю.

Таблиця 3.2

Напрями, методи та очікувані результати розвитку лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку

Напрямок роботи	Методи і практики	Очікувані результати
Саморозвиток і рефлексія	Ведення щоденника самоспостереження, вправи на самоаналіз, регулярний зворотний зв'язок, визначення індивідуальних точок зростання	Поглиблення самопізнання, розвиток адекватної самооцінки, підвищення мотивації до самовдосконалення
Освітня діяльність	Навчальні мікропроекти, робота в групах із ротацією лідерських ролей, модерування обговорень, публічні презентації	Формування навичок організації, координації взаємодії, прийняття рішень і відповідальності за результат
Позанавчальна активність	Участь у волонтерських, творчих і громадських ініціативах, організація шкільних заходів, реалізація власних ідей	Розвиток ініціативності, соціальної активності, самостійності та готовності до практичного прояву лідерства
Комунікативна культура	Дебати, дискусії, публічні виступи, вправи на активне слухання, рольові комунікативні ситуації	Розвиток уміння переконувати, аргументувати, слухати, підтримувати конструктивний діалог і впливати на групу
Педагогічне середовище	Педагогічне схвалення ініціатив, ситуації вибору і відповідальності, менторська підтримка, залучення до самоврядування	Підвищення впевненості у собі, закріплення лідерських проявів, формування досвіду відповідальної участі у колективному житті

Оскільки важливу роль у розвитку лідерського потенціалу юнаків та дівчат старшого шкільного віку відіграють педагоги, доцільно окреслити окремі рекомендації для освітнього середовища. Насамперед важливо підтримувати навіть невеликі ініціативи учнів, оскільки позитивне підкріплення посилює мотивацію до подальшого прояву активності. Доцільно створювати ситуації

вибору, у яких учні можуть самостійно приймати рішення щодо способів виконання завдань, форм представлення результатів або розподілу ролей у групі. Значний ефект має використання фасилітативного підходу, за якого педагог не лише контролює процес, а й допомагає учням самостійно знаходити рішення, узгоджувати позиції та організовувати взаємодію.

Крім того, доцільно залучати юнаків та дівчат старшого шкільного віку до керівництва мікрогрупами, учнівськими проєктами, інформаційними або волонтерськими ініціативами. Важливим є і конструктивний зворотний зв'язок, який допомагає учневі усвідомити власні досягнення, труднощі та перспективи подальшого розвитку без надмірного оцінного тиску. Не менш значущим є інтегрування проблематики лідерства в зміст освітніх дисциплін, коли під час вивчення історії, літератури, громадянської освіти чи інших предметів увага акцентується на аналізі лідерських стратегій, моральної відповідальності, впливу особистості на групу та суспільство.

Отже, розвиток лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку потребує системної підтримки, поєднання індивідуальної роботи, групових форм взаємодії та цілеспрямованого педагогічного супроводу. Практичні рекомендації, запропоновані вище, орієнтовані на послідовний розвиток самосвідомості, ініціативності, комунікативної компетентності, відповідальності та здатності до співпраці. Саме за таких умов створюються передумови для формування особистості, здатної конструктивно впливати на інших, приймати рішення та брати відповідальність за результати спільної діяльності.

ВИСНОВКИ

У ході написання бакалаврської роботи було здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження проблеми формування лідерських якостей у старшокласників, а також обґрунтовано психологічну програму їх розвитку.

У ході теоретичного аналізу встановлено, що проблема лідерства посідає важливе місце у психологічній науці й розглядається в межах різних підходів, кожен з яких акцентує увагу на певних аспектах цього феномена. Вивчення наукових джерел дало змогу дійти висновку, що лідерство не може бути зведене лише до формального статусу чи набору окремих рис. Воно є складним інтегративним утворенням, що формується в системі міжособистісних відносин і виявляється у здатності особистості ініціювати взаємодію, координувати дії групи, брати на себе відповідальність, впливати на інших і досягати спільно значущих цілей. Узагальнення психологічних підходів до вивчення проблеми лідерства дозволило встановити, що для розуміння специфіки формування лідерських якостей у старшокласників найбільш продуктивним є комплексний підхід, який враховує мотиваційні, емоційно-вольові, особистісні та діяльнісні характеристики.

У роботі уточнено сутність і структуру лідерських якостей. Показано, що вони охоплюють не лише прагнення до домінування або здатність бути організатором, а значно ширше коло психологічних характеристик. До їх структури віднесено мотиваційний компонент, пов'язаний із потребою в досягненні, прагненням до самореалізації, ініціативністю та готовністю до активної поведінки; емоційно-вольовий компонент, що відображає самоконтроль, наполегливість, емоційну стійкість і здатність долати труднощі; особистісний компонент, який охоплює впевненість у собі, комунікативність, здатність впливати на інших, креативність і відкритість до взаємодії; діяльнісний компонент, що виявляється в умінні організовувати спільну діяльність, приймати рішення, брати відповідальність та координувати дії групи. Такий підхід

дозволив розглядати лідерські якості як системне особистісне утворення, що підлягає розвитку в процесі спеціально організованого психологічного впливу.

Теоретичний аналіз психологічних особливостей старшого шкільного віку показав, що саме цей віковий етап є сензитивним для розвитку лідерських якостей. У юнаків та дівчат старшого шкільного віку інтенсивно формуються самосвідомість, особистісна ідентичність, потреба у визнанні, прагнення до самоствердження, підвищується значущість групової належності та міжособистісної взаємодії. Водночас розширюються можливості рефлексії, зростає готовність до самостійного прийняття рішень і відповідального вибору. Це створює сприятливі умови для формування лідерських якостей, однак сам по собі вік не гарантує їхнього повноцінного розвитку. Необхідними є відповідні психологічні умови, до яких належать підтримувальне соціальне середовище, наявність можливостей для прояву ініціативи, позитивний досвід співпраці, конструктивний зворотний зв'язок, включення в різні форми колективної діяльності та цілеспрямований психолого-педагогічний супровід.

У роботі також узагальнено основні методи та підходи до розвитку лідерських якостей. Встановлено, що найбільш результативними є активні форми роботи, які поєднують елементи психоедукації, тренінгової взаємодії, групових вправ, рольового моделювання, рефлексивних практик, аналізу проблемних ситуацій та практичного включення старшокласників у спільну діяльність. Це дало підстави розглядати тренінгово-розвивальну програму як оптимальний засіб психологічного впливу, спрямований на розвиток лідерського потенціалу.

У межах емпіричного дослідження було визначено організацію, методи та особливості вибірки. У дослідженні взяли участь 44 учні 10–11 класів віком 15–17 років, серед яких 28 юнаків і 16 дівчат. Для вивчення мотиваційних і особистісних передумов розвитку лідерських якостей було використано методику Т. Елерса «Діагностика мотивації до успіху», методику Є. Жарікова та Є. Крушельницького «Діагностика лідерських якостей», а також методику А. О. Реана «Діагностика мотивації до успіху та боязні невдач». Вибір зазначених

психодіагностичних інструментів забезпечив можливість комплексної оцінки як мотиваційного підґрунтя лідерства, так і безпосереднього рівня сформованості лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку.

Аналіз результатів за методикою Т. Елерса показав, що в досліджуваній вибірці переважає високий і середній рівні мотивації до успіху. Це свідчить про достатньо виражену орієнтацію більшості старшокласників на досягнення результату, самореалізацію, активність і готовність докладати зусиль для досягнення поставлених цілей. Водночас наявність незначної частки респондентів із низьким і занадто високим рівнями мотивації вказує на те, що мотиваційна сфера частини учасників потребує психологічної підтримки та корекції. Порівняльний аналіз результатів юнаків і дівчат засвідчив, що юнаки частіше демонструють вищі показники мотивації до успіху, тоді як у дівчат частіше виявляється середній рівень, що вказує на більш помірний характер мотиваційної спрямованості.

Результати за методикою Є. Жарікова та Є. Крушельницького дозволили встановити, що найчисельнішою є група старшокласників із середнім рівнем сформованості лідерських якостей. Це означає, що в більшості юнаків та дівчат старшого шкільного віку лідерський потенціал наявний, однак його прояв не завжди є стійким і достатньо впевненим у реальних ситуаціях взаємодії. Високий рівень лідерських якостей виявлено майже у третини учасників, що свідчить про наявність помітної групи старшокласників, здатних до ініціативної поведінки, організації групової діяльності, впливу на інших і відповідального виконання провідної ролі. Поряд із цим виявлено невелику кількість респондентів із низьким рівнем лідерських якостей і схильністю до диктату, що вказує на необхідність диференційованого підходу у психологічній роботі. Установлені статеві особливості засвідчили, що юнаки частіше виявляють високий рівень лідерських якостей, тоді як у дівчат частіше фіксується помірний, менш домінантний стиль їх прояву.

За методикою А. О. Реана встановлено, що в більшості старшокласників переважає мотивація досягнення успіху, тоді як боязнь невдач найчастіше має

середній або низький рівень вираженості. Отримані результати підтверджують, що мотиваційна сфера значної частини досліджуваних є достатньо сприятливою для розвитку лідерських якостей. Водночас виявлення частини респондентів із підвищеною боязню невдач свідчить про наявність психологічних чинників, які можуть стримувати ініціативність, рішучість, готовність до відповідальності та відкритого самовираження у груповій взаємодії. Порівняльний аналіз результатів юнаків і дівчат засвідчив, що дівчата частіше демонструють вищу боязнь невдач, ніж юнаки, а це потребує врахування в процесі розроблення розвивальної програми.

Узагальнення результатів емпіричного дослідження дозволило зробити висновок, що формування лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку має неоднорідний характер. З одного боку, у вибірці виявлено достатній потенціал для розвитку лідерства, що проявляється у переважанні високої та середньої мотивації до успіху, а також середнього і високого рівнів лідерських якостей. З іншого боку, наявність нестійкості в прояві лідерських якостей, підвищеної боязні невдач у частини респондентів, а також відмінностей у способах реалізації лідерського потенціалу у юнаків і дівчат підтверджує необхідність цілеспрямованого психологічного впливу.

Відповідно до результатів теоретичного та емпіричного етапів дослідження було обґрунтовано психологічну програму розвитку лідерських якостей у старшокласників. Програма має тренінгово-розвивальний характер і побудована на засадах добровільності, психологічної безпеки, активного включення учасників у групову взаємодію, поєднання когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів розвитку. Її зміст орієнтований на цілеспрямований вплив на мотиваційний, емоційно-вольовий, особистісний і діяльнісний компоненти лідерських якостей. У структурі програми виокремлено чотири змістові модулі: самопізнання і лідерська ідентичність, ефективна комунікація та вплив, командна взаємодія та проєктне лідерство, інтеграція досвіду та особистісний розвиток. Така побудова забезпечує логічний перехід від

усвідомлення власних ресурсів до практичного набуття досвіду лідерської поведінки.

Розроблена програма включає вісім занять тривалістю по 90 хвилин кожне і передбачає послідовне розв'язання низки завдань: розвиток самопізнання й адекватної самооцінки, формування впевненості в собі, удосконалення комунікативних умінь, розвиток навичок командної роботи, прийняття рішень, відповідальної поведінки та конструктивного розв'язання конфліктів. Її зміст відповідає віковим особливостям юнаків та дівчат старшого шкільного віку та ґрунтується на використанні інтерактивних методів роботи, зокрема групових дискусій, рольових і ділових ігор, вправ на комунікацію, рефлексивних практик та ситуаційного моделювання.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що запропонована програма та сформульовані рекомендації можуть бути використані в діяльності практичних психологів закладів освіти, класних керівників, соціальних педагогів та інших фахівців, які здійснюють психолого-педагогічний супровід старшокласників. Рекомендації стосуються розвитку саморефлексії, створення умов для лідерських проб в освітньому середовищі, активізації позанавчальної діяльності, удосконалення комунікативної культури та формування підтримувального педагогічного середовища. Їх застосування може сприяти не лише розвитку окремих лідерських якостей, а й загальному особистісному зростанню юнаків та дівчат старшого шкільного віку.

Отже, мету дослідження досягнуто, а поставлені завдання виконано. Теоретично обґрунтовано сутність, структуру й психологічні особливості формування лідерських якостей у старшокласників; емпірично досліджено рівень їх сформованості, особливості мотивації до успіху та боязні невдач; розроблено психологічну програму розвитку лідерських якостей і сформульовано практичні рекомендації щодо її реалізації. Отримані результати підтверджують, що розвиток лідерських якостей у юнаків та дівчат старшого шкільного віку є цілеспрямованим, керованим і психологічно обґрунтованим процесом, ефективність якого значною мірою залежить від створення спеціально

організованих умов для самопізнання, співпраці, відповідальної діяльності та конструктивної соціальної взаємодії.

Перспективу подальших досліджень доцільно вбачати у вивченні динаміки розвитку лідерських якостей у старшокласників у процесі впровадження розробленої програми, у порівняльному аналізі особливостей лідерства в різних типах учнівських колективів, а також у дослідженні впливу сімейного та шкільного середовища на становлення лідерського потенціалу в юнацькому віці

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфімов Д. В. Виховання лідерських якостей школярів у сучасній загальноосвітній школі *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2010. № 4. С. 3–14.
2. Алфімов Д. В. Зміст феномену «лідерські якості особистості» *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. праць*. Запоріжжя : КПУ, 2010. Вип. 11(64). С. 44–51.
3. Бондарчук О., Пустовалов І. Психологічні особливості орієнтації учнів підліткового віку на лідерство залежно від типу закладу загальної середньої освіти. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2020. № 4. С. 7–17.
4. Бузід А. М. Теоретичні основи та методологічні підходи до розвитку лідерських якостей у курсантів вищих військових навчальних закладів. *Перспективи та інновації науки*. 2024. № 9(43). С. 542–552. DOI: 10.52058/2786-4952-2024-9(43)-542-552
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1440 с.
6. Вижва, М. Використання концепції Дж. Скуллера у розробці програми розвитку лідерських властивостей старшокласників М. Вижва *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки : зб. наук. праць*. - Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. - Вип. 8 (53). - С. 5-12.
7. Горецький П. Словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування (проект). К. : Державне видавництво України, 1928. 112 с.
8. Гуцалюк В. В. Педагогічні умови для формування лідерських якостей старшокласників *Current challenges of science and education. Proceedings of the 10th International scientific and practical conference*. Berlin, Germany, 3–5 June 2024. Berlin : MDPC Publishing, 2024. С. 318–324.
9. Жорнова М. Психологія лідерства у студентській академічній групі.

Актуальні проблеми психології в закладах освіти. 2022. С. 256–260. URL: <https://doi.org/10.31812/psychology.v6i.735> (дата звернення: 13.03.2026 р.)

10. Грищенко Л. В. Лідерство як соціальний феномен // Грані. 2014. № 5 (109). С. 48–52.

11. Десятов Т. Лідерство як принцип управління. 2022. № 4. URL: <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2022-4-11-18> (дата звернення: 13.03.2026 р.)

12. Дубатовк В. С. Феномен молодіжного лідерства в умовах змін у шкільному освітньому середовищі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2022. № 1. С. 83–87. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.1.16> (дата звернення: 13.03.26 р.)

13. Завірюха В. В. Психологічні особливості розвитку мотивації досягнень у підлітковому віці *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. V. Вип. 18. С. 72–82.

14. Іщенко С., Колодій Р. Формування лідерських якостей у старшокласників через підприємницьку діяльність. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2024. № 9(229). DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2024.312267> (дата звернення: 15.04.2026 р.)

15. Кислинська Д. Феномен лідерств. 2016. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/21906> (дата звернення: 15.04.26 р.)

16. Кісіль З. Р., Бліхар В. С. Феномен лідерства: соціально-психологічний вимір. Вікова та педагогічна психологія. 2024. Вип. 63. С. 154–160. DOI: [https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.27](<https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.27>). (дата звернення: 15.04.2026 р.)

17. Козак О. В. Особистість лідера в сучасному психологічному дискурсі *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2019. С. 136–141. DOI: 10.32999/ksu2312-3206/2019-1-22.

18. Кокур О. М. Психологічна структура лідерських якостей майбутнього офіцера *Вісник Національного університету оборони України*.

2012. Вип. 4(29). С. 170–174.

19. Копильчак О. Психологічні особливості розвитку лідерських якостей у старших підлітків. URL: <http://surl.li/khnfo> (дата звернення: 15.04.2026 р.)

20. Кошелева Н. Г. Особливості формування лідерських якостей у підлітковому віці *Психологічні студії*. 2023. № 3. С. 68–72. DOI: <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2023.3.10> (дата звернення: 17.04.2026 р.)

21. Краснощок І. П. Формування лідерських якостей студентів як завдання виховної діяльності куратора студентської групи *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2021. № 194. С. 144–150. DOI: 10.36550/2415-7988-2021-1-194-144-150

22. Куниця Т. Ю. Формування та розвиток лідерських якостей у старшокласників *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2023. № 1(27). С. 271–281. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/739615/> (дата звернення: 17.04.2026 р.)

23. Лаврентьева О. О. Моделі розвитку лідерських якостей учнівської молоді: вітчизняний та зарубіжний досвід *Психолого-педагогічні студії*. 2023. № 2 (26). С. 134–146. DOI: 10.32342/2522-4115-2023-2-26-14

24. Лугова В. М., Голубев С. М. Основи самоменеджменту та лідерства: навч. посіб. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. 212 с.

25. Мараховська Н. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків : ХНПУ, 2009. 22 с.

26. Нестуля О.О., Нестуля С.І. Основи лідерства. Наукові концепції (від найдавніших часів до середини XX ст.) : навчальний посібник. Полтава : ПУЕТ, 2016. 227 с

27. Петрочко Ж. В. Сутність і функціональна роль соціальної ініціативності у структурі лідерства підлітків Ж. В. Петрочко *Теоретикометодичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2014. Вип. 18 (2). – С. 143-150.

28. Походенко С. В. Психологічні особливості мотивації лідерства у

підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1998. 22 с.

29. Пшенична І. Педагогічні стратегії розвитку лідерських компетентностей у здобувачів вищої освіти. *Український педагогічний журнал*. 2025. № 1. С. 60–67. DOI: 10.32405/2411-1317-2025-1-60-67.

30. Рибалка В. В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник. Київ, Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 424 с.

31. Саврасова-В'юн Т. О. Готовність до лідерства як чинник стресостійкості студентів. *Психологія і соціологія у контексті сучасної науки*. Київський університет.

32. Садохіна К. С. Психолого–педагогічні умови формування лідерських якостей підлітків *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 9. С. 439–448.

33. Семченко Н. О. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності: дис. канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2004. 215 с.

34. Слюсаренко О. О. Поняття «лідер» і «лідерство» в сучасній науковій літературі *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2016. Вип. 2 (39). С. 244–246.

35. Спосіб виховання, який сприяє розвитку лідерських якостей у підлітків [Електронний ресурс]. URL: <https://psychologist.com.ua/sposib-vixovannya-yakij-spriyae-rozvitku-liderskix-yakostej-u-pidlitkiv>

(дата звернення: 18.04.2026 р.)

36. Сушик Н. Теоретичні основи формування лідерських якостей учнівської молоді *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк*, 2013. С. 110–115.

37. Теоретичні і практичні аспекти розвитку лідерських якостей у топ-менеджерів у вітчизняній науці й практиці *Вісник післядипломної освіти*. Серія: Педагогічні науки. Вип. 8(37). С. 89–108. DOI: <https://doi.org/10.32405/2218-7650> (дата звернення: 18.04.2026 р.)

38. Ткаченко Л. І. Дидактичні засади формування лідерських якостей

обдарованої особистості. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*, 2023, № 4(91), с. 76–82. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/741951/1/12.pdf>

39. Черванева З. Харизматичне лідерство як соціально-психологічний феномен. Теорія і практика управління соціальними системами. 2017. № 1. С. 76–86

40. Чимбер О.О. Лідерство в студентському середовищі як психологічний феномен : Кваліфікаційна робота здобувача освітнього ступеня магістр спеціальності 053 Психологія Кер.: д-р.психол.наук, проф. Макачук Н.О. - Ізмаїл, 2022. - 93 с.

41. Хупавцева Н. О., Максимчук В. Б. Формування і розвиток лідерських якостей студентів-психологів *Психологія: реальність і перспективи*. 2018. № 10. С. 159–165.

42. Ященко В. Лідерство як психологічний феномен *Вісник Тернопільської академії народного господарства*. 2002. № 7, ч. 4. С. 62–66.

43. Brundrett M., Rhodes C. Лідерство за якість і відповідальність в освіті. Лондон : Routledge, 2010. 160 с. URL: <https://doi.org/10.4324/9780203852934>. (дата звернення: 18.04.2026 р.)

44. Bergelso I. Effective Leadership and Leadership Readiness // Personal training on the net. 2012. № 12. URL: <http://www.ptonthenet.com/articles/effective-leadership-and-leadership-readiness-3640> (дата звернення: 18.04.2026 р.)

45. Gregor D. Leadership and Motivations. N.-Y., London, 1966. P. 66–71.

46. Zainab A. Defining Leadership Readiness *Journal of Management, Economics & Finance*. 2011. Vol. 1, № 1. P. 91–95. URL: https://britishjournals.files.wordpress.com/2011/07/9_leadershipreadiness_ambreen_jmefissue1vol1.pdf (дата звернення: 18.04.2026 р.)

47. Stogdill R. Personal Factor Associated with Psychology of Groups. Wiley. N.-Y., 1959. P. 3–105.

48. Seymour, K. (2017). Building on strengths: A new framework for positive youth development program practice. *Queensland Review*, 24(1), 5–22. – DOI: 10.1017/qre.2017.3

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Сирі бали за методикою Елерса

Респондент	Стать	Набрані бали (Методика Елерса)
Респондент 1	Юнак	6
Респондент 2	Юнак	11
Респондент 3	Юнак	14
Респондент 4	Дівчина	14
Респондент 5	Юнак	14
Респондент 6	Дівчина	12
Респондент 7	Дівчина	14
Респондент 8	Юнак	16
Респондент 9	Юнак	13
Респондент 10	Юнак	15
Респондент 11	Дівчина	11
Респондент 12	Дівчина	11
Респондент 13	Юнак	15
Респондент 14	Юнак	13
Респондент 15	Дівчина	12
Респондент 16	Юнак	11
Респондент 17	Юнак	12
Респондент 18	Дівчина	16
Респондент 19	Юнак	18
Респондент 20	Дівчина	18
Респондент 21	Юнак	17
Респондент 22	Юнак	18
Респондент 23	Дівчина	17
Респондент 24	Юнак	20

Респондент 25	Юнак	17
Респондент 26	Юнак	20
Респондент 27	Юнак	18
Респондент 28	Юнак	19
Респондент 29	Дівчина	20
Респондент 30	Юнак	20
Респондент 31	Юнак	17
Респондент 32	Юнак	19
Респондент 33	Юнак	20
Респондент 34	Юнак	17
Респондент 35	Дівчина	18
Респондент 36	Юнак	20
Респондент 37	Дівчина	18
Респондент 38	Дівчина	20
Респондент 39	Юнак	20
Респондент 40	Дівчина	19
Респондент 41	Юнак	20
Респондент 42	Юнак	17
Респондент 43	Дівчина	23
Респондент 44	Дівчина	23

ДОДАТОК Б

Набрані Бали за Методикою Жарікова та Крушельницького

Респондент	Стать	Набрані бали (Методика Жарікова та Крушельницького)
Респондент 1	Дівчина	5
Респондент 2	Юнак	11
Респондент 3	Юнак	12

Респондент 4	Дівчина	8
Респондент 5	Дівчина	35
Респондент 6	Юнак	31
Респондент 7	Юнак	26
Респондент 8	Юнак	26
Респондент 9	Дівчина	27
Респондент 10	Юнак	33
Респондент 11	Дівчина	32
Респондент 12	Юнак	35
Респондент 13	Дівчина	28
Респондент 14	Юнак	30
Респондент 15	Дівчина	31
Респондент 16	Юнак	28
Респондент 17	Юнак	30
Респондент 18	Дівчина	28
Респондент 19	Дівчина	30
Респондент 20	Юнак	33
Респондент 21	Юнак	33
Респондент 22	Юнак	35
Респондент 23	Дівчина	27
Респондент 24	Дівчина	33
Респондент 25	Дівчина	26
Респондент 26	Дівчина	32
Респондент 27	Юнак	35
Респондент 28	Юнак	35
Респондент 29	Юнак	33
Респондент 30	Дівчина	32
Респондент 31	Дівчина	37
Респондент 32	Юнак	37

Респондент 33	Юнак	36
Респондент 34	Юнак	40
Респондент 35	Дівчина	37
Респондент 36	Юнак	36
Респондент 37	Юнак	36
Респондент 38	Юнак	39
Респондент 39	Юнак	38
Респондент 40	Юнак	37
Респондент 41	Юнак	36
Респондент 42	Юнак	39
Респондент 43	Юнак	47
Респондент 44	Юнак	46

ДОДАТОК В

Тренінгова програма формування лідерських якостей у старшокласників

Вправа «Моє ім'я – моя сила». Мета: підвищення самоусвідомлення, виявлення особистісної ідентичності. Учасники створюють символічний герб свого імені, у якому зашифровують власні риси, сильні сторони та життєві орієнтири. Після цього вони презентують герб групі. В обговоренні увага зосереджується на тому, що виявилось для них найважливішим і як особистісні цінності пов'язані з лідерськими якостями.

Вправа «Моя життєва позиція». Мета: розвиток уміння формулювати власну думку та критичного мислення. Старшокласникам пропонується низка тверджень, зокрема: «Бути лідером — це відповідальність», «Кожен може стати лідером», «Лідер має бути авторитарним». Кожен обирає відповідь «так» або «ні» та аргументує власну позицію. Ця вправа стимулює етичну рефлексію, уміння формулювати судження і відстоювати власну думку. Другий блок

програми зосереджений на формуванні навичок ефективної взаємодії, зокрема комунікації, активного слухання та конструктивного зворотного зв'язку.

Вправа «Лідерське спілкування». Мета: розвиток конструктивної комунікації, уміння доносити ідеї та переконувати. У парах один з учасників має за три хвилини переконати іншого в чомусь абсурдному, наприклад у тому, що шоколад — це овоч. Інший повинен чинити опір, не вдаючись до образ. Потім учасники міняються ролями. Після завершення проводиться обговорення з аналізом ефективних стратегій, труднощів і емоційного стану в процесі взаємодії.

Вправа «Старшокласник, який слухає». Мета: розвиток емпатії та активного слухання. Учасники об'єднуються в трійки: один говорить протягом двох хвилин про щось особисто значуще, другий уважно слухає, не перебиваючи, а третій спостерігає. Потім ролі змінюються. Під час обговорення з'ясовується, що було легким, що виявилось складним і які відчуття виникали після досвіду активного слухання. У третьому блоці фокус переходить до соціальної активності та командної роботи, де старшокласники отримують досвід бути організатором, координатором і вести за собою інших.

Вправа «Проект за 10 хвилин». Мета: виявлення організаторських і стратегічних здібностей. Групі з 5–7 учасників пропонується вигадати й презентувати ідею соціального мініпроєкту, наприклад шкільної ініціативи, благодійної акції або інформаційної кампанії. Час на підготовку обмежений десятима хвилинами, а презентувати результат має лише одна особа від групи. Учасники повинні визначити лідера, розподілити ролі, узагальнити ідеї та обрати стиль презентації. Після виступів проводяться обговорення, рефлексія та взаємний зворотний зв'язок.

Вправа «Колесо лідера». Мета: усвідомлення багатовимірності лідерства. На ватмані зображується коло, поділене на сектори: рішучість, креативність, відповідальність, вплив, уміння слухати, стратегічне мислення та інші якості. Учасники позначають рівень розвитку кожної риси у себе за шкалою від 1 до 10, після чого аналізують отриманий профіль. Обговорення дає змогу визначити, які

якості вже достатньо розвинені, що потребує уваги і який тип лідера кожен учасник репрезентує на цьому етапі. На завершальних етапах програми ключовою метою є інтеграція лідерських установок у повсякденну поведінку старшокласника, розвиток внутрішньої мотивації до впливу, а не до демонстрації сили, а також формування навички критичного самоаналізу. У цьому аспекті важливою є поява не лише функціонального лідерства, пов'язаного з організацією та ініціативою, а й ціннісного лідерства, тобто здатності до моральної аргументації власних рішень, соціальної відповідальності й побудови довіри.

Вправа «Карта мого впливу». Мета: візуалізація сфер впливу старшокласника, рефлексія над ресурсами та наслідками власної поведінки. Кожен учасник отримує аркуш із заготовкою карти, у центрі якої розміщене «Я», а далі — концентричні кола: родина, школа, друзі, соціум. Завдання полягає в тому, щоб позначити, як і на що він або вона впливає в кожній із цих зон: «Я змінюю», «Я надихаю», «Я конфліктую», «Я мовчу». Після заповнення проводиться обговорення в малих групах, під час якого учасники визначають, які зони є для них найактивнішими та що саме вони хотіли б змінити у власному способі впливу. Робота завершується записом висновку в щоденнику: «Там, де я маю вплив, я...».

Вправа «Лідер на межі». Мета: усвідомлення особистих бар'єрів у лідерській поведінці, розвиток емоційної стійкості. Учасникам пропонується ситуація, у якій потрібно очолити важливу справу, але виникає певний бар'єр: страх, критика, провал, конфлікт або невпевненість у команді. У малих групах моделюються способи розв'язання ситуації. Після представлення результатів проводиться загальне обговорення, у межах якого аналізуються емоції, труднощі, ефективні стратегії подолання бар'єрів і типи лідерської поведінки, що виявилися найбільш результативними. Ця вправа сприяє розвитку емоційного інтелекту як важливого компонента сучасного лідерства.

Вправа «Точка зміни». Мета: визначення ситуацій, у яких старшокласники вже проявили лідерські риси в реальному житті. Учасникам пропонується

згадати випадок, коли вони позитивно вплинули на когось або на перебіг подій. Далі вони письмово відповідають на запитання про те, що саме зробили, чому це було важливо, як змінилася ситуація після їхнього втручання і які якості при цьому були виявлені. Після цього проводиться круглий стіл із добровільним зачитуванням окремих фрагментів. Ця вправа допомагає усвідомити, що лідерський потенціал уже може проявлятися в повсякденному досвіді, навіть якщо самі учасники раніше цього не помічали. Важливим компонентом програми є рефлексія та фіксація особистісних змін, що реалізується через ведення щоденника спостережень або картки особистісного зростання, у яких фіксуються ключові інсайти після кожного заняття.

Щоденник «Лідерство крізь день». Упродовж усього курсу учасники фіксують відповіді на запитання: коли сьогодні я був або була лідером, що мені вдалося, що я зробив або зробила не так, як я міг або могла вплинути краще. Такий щоденник може мати вільну форму — у вигляді записів, малюнків чи коротких позначок, — але водночас є дієвим засобом самоспостереження, розвитку внутрішньої рефлексії та особистісного осмислення поняття лідерства.

Техніка «3 Я – 3 Інших – 3 Риси». Після завершення блоку занять учасники записують три риси, які вони бачать у собі як у лідері, три якості, які помітили у своїх однокласників або товаришів, і три риси, які хотіли б розвинути. Обговорення в малих групах посилює атмосферу підтримки, взаємного натхнення і допомагає усвідомити, що лідерство ґрунтується не лише на конкуренції, а й на взаємозбагаченні.

Стіна мотивації «Я можу!». Останній день програми завершується створенням мотиваційної колажної стіни, на якій кожен учасник залишає фразу, символ або візуальний образ, що відображає його нове бачення себе як лідера. Це виконує функцію візуалізації результату й закріплення внутрішніх змін, досягнутих у процесі проходження програми.